

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - २०२१

सं. क्र. ३३६

RFEBK-0002139

RFEBK-0002139

॥ ॐ नमःशंभुकायै ॥

मराठ्यांचें
संग्राम-गीत.

लेखक
दु. आ. तिवारी. २२.३९.

(प्रथमावृत्ति, प्रती ५००)

मुद्रक

दत्तात्रेय गोविंद सडेकर,
मालक, " धनजय " प्रेस;
खानापूर-बेळगांव.

(अथक यानें सर्ग ह्क स्वार्थान ठेविले आहेत.)

सन १९२२.

किंमत ८८ आणे.

हैं पुस्तक दत्तात्रय गोविंद सडेकर,
यांनी

आपल्या 'धनजय' छा० छापिलें

व

दुर्गाप्रसाद आसाराम तिवारी, यांनी
पिंप्राळें-पूर्व खानदेश येथें प्रसिद्ध केलें.

“ आत्मनिवेदन ”

या पुस्तकास प्रस्तावना नाही. ! मलाही ती लिहा-
वयाची नाही. प्रस्तावना नाही यातच प्रस्तावनेची स्मृति
मात्र आहे.

पुष्कळ विद्वान रसिकास या ऐतिहासिक कविता
आवडल्या व तीन तीन चार चार कवितांचे एकीकरण
करून ग्रंथरूपाने ही पुष्पे काढावीं ह्मणून त्यांनीं पत्रद्वारे
व समक्ष सूचना केल्या. मी सर्वच कविता एकत्र केल्या
अर्थात् यात काव्यरत्नमालेंतीलही कांहीं प्रकरणे घेतलीं
व पुस्तकाची किंमत ठेववेल तितकी कमी ठेविली.

“ या पुस्तकातील कांहीं थोड्याप्रकरणाचा समा-
वेश ‘ संग्रामगीते ’ या नांवांत होत नव्हता ह्मणून ‘ या
पुस्तकास ’ ‘ ऐतिहासिक स्मृतिगीते ’ हें नाव योजिलें
होतें परंतु पहिलें नाव मुद्रित होऊन गेलें ह्मणून तेंच
कायम केले. ”

धनंजय प्रेसचे मालक श्रीयुत दत्तोपंत सडेकर
यांनीं यापूर्वीं ‘ मनोहरलीला ’ व ‘ प्रसन्नराधा ’ या
माझ्या दोन खंडकाव्यांची सुबक छपाई केली नंतर माझे

परमस्नेही श्रीयुत केशव महादेव सोनळकर वकील--
जळगांव यांच्या 'अमृत तुषार' पुस्तकाचे बील तर
हिशेव न मागतां चुकते करण्यांत आले ! या अनुभवाने
आजच्या या पुस्तकाचा श्रीयुत सडेकरांशी मी भावही
ठराविला नाही. उत्तरोत्तर वाढत जाणाऱ्या या प्रेमसंबंधाचे
श्रेय मी श्रीयुत दत्तोपंत यांसच देतो व त्याचे आभार
मानतो.

रसिकांचा नम्र,
दु. आ. तिवारी.

माझे प्रियमित्र.

एकनाथ यादव निफाडकर,

संपादक, "लोकमान्य"

यांस

त्यांच्या आवडीच्या या कविता मी प्रेमाने

अर्पण करितो.

"जे ज्यास प्रिय ते त्यास अर्पण करण्यात
जे समाधान वाटते ते माझ्या प्रिय मित्राने माझ्या
वाट्यास दिले आहे"

दु. आ. तिवारी

स्वर्गलोक सुरलोकांचा
पाताल नागलोकांचा
अभिमान तयांना त्यांचा
अमुचाही हा अभिमान-हिंदूंचा हिंदुस्थान !

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ	प्रसिद्धीचें स्थान.
१ हिंदूचा हिंदुस्थान	१	...
२ मुसलमान चवूची हिंदुभगिनी	४	...
३ सताजीची घोड दौड ...	,८	...
४ शाहूची चवनी माता	१२	लोकमित्र
५ मोहरा इरेला पडला	१७	संदेश
६ कुभेरीची भवेरी	२१	कर्मयोगी
७ बळवतराव मेहेंदळे		...
१ विषय-सूत्र	२९	...
२ स्वर्गांत भेट होईल	३५	...
३ विजयाच्या द्वारी अडला	३९	...
८ बेइमान होऊ कैसा	४४	राजकारण
९ गारदीकटोनी मेला	४८	”
१० विश्वाससोडुनी गेला	५३	विविध ज्ञानविस्तार
११ गिलचा खाशानिशी मारीन	५७	...
१२ धन्वजनानि जनकोजीची	६१	विविध ज्ञानवि० ज्युचिली अर्थ
१३ भाऊ! भाऊ!	६९	”
१४ वडगांवावरचा वीर	७५	प्रमोद
१५ एक काळ ऐसा होता		
भाग १ ला	८०	कर्मयोगी
भाग २ रा	८२	”
भाग ३ रा	८५	प्रफुल्लता
भाग ४ था	८८	कर्मयोगी
१६ केवळ देशा करितां	९२	...
१७ दास्य हेंच ना त्वध्येच	९५	तर्कण भारत

‘ मनोहरलीला ’ व ‘ प्रसन्नराधा ’

या खंडकाव्यांवरील

प्रमुख वृत्तपत्रकार व मानिककार यांचे अभिप्राय.

केसरी:—(ता. २८।१२।२०)

प्रसन्नराधा:—“ या काव्यात राधा हिचे कृष्णाच्याठाशीं कसें उच्च दर्जाचें पवित्र प्रेम वसत होतें हें कवीनें मोठ्या कुशलतेनें दाखविलें आहे काव्यांत प्रतिभा व भाषा चांगली साधली आहे-”

स्वराज्य:—(ता. ४।१०।२०)

१ मनोहरलीला } “दोहोंमधील कविता अर्थ सम-
२ प्रसन्नराधा } जण्याला सोप्या असून रसोत्पा-
दक, प्रेमळ, मधुर आणि काव्यमय अशा आहेत ”

राजकारण:—(ता. १७।७।२१)

मनोहरलीला:—“ दौलताबादच्या राज्याच्या वेळचे एक रमणीय कथानक या काव्यामध्ये कवीनें ग्रथित केले आहे रा. तिवारी यांच्या कवित्वशक्तीची ओळख महाराष्ट्रीयांस बरीच झालेली आहे रा. तिवारी यांच्या लेखणीतून उतरलेले हें ४० पृष्ठांचे लहानसें काव्य सरस व चटकदार वठले आहे. मनोहर व लीला हें शोकर-संपूर्ण कथानक वाचकांच्या हृदयास चटका लावल्या शिवाय सोडणार नाही ”

विबिधज्ञान विस्तार (दिसेंबर १९२० चा अंक)

मनोहरलीला:-“ प्रस्तुत काव्याचें कथानक रजपूतकालीन असून त्यांत पातिव्रत्याच्या संरक्षणासाठीं लीलेनें दाखविलेले अलोट शक्तिवैभव फारच बहारीनें वर्णन केणें आहे. काव्य एकंदरींत प्रसन्न आहे ? ”

प्रसन्नराधा:-“ यांत एका काल्पनिक कथानकाची उभारणी केली असून आत्यंतिक प्रेमाचा विजय शेवटीं कसा होतो याचें शब्दचित्र बऱ्याच समाधानकारकरीतीनें रंगवलेले वाचकास दिसेल

महाराष्ट्र साहित्य (जाने व फेब्रु. १९२० चा जोड अंक)

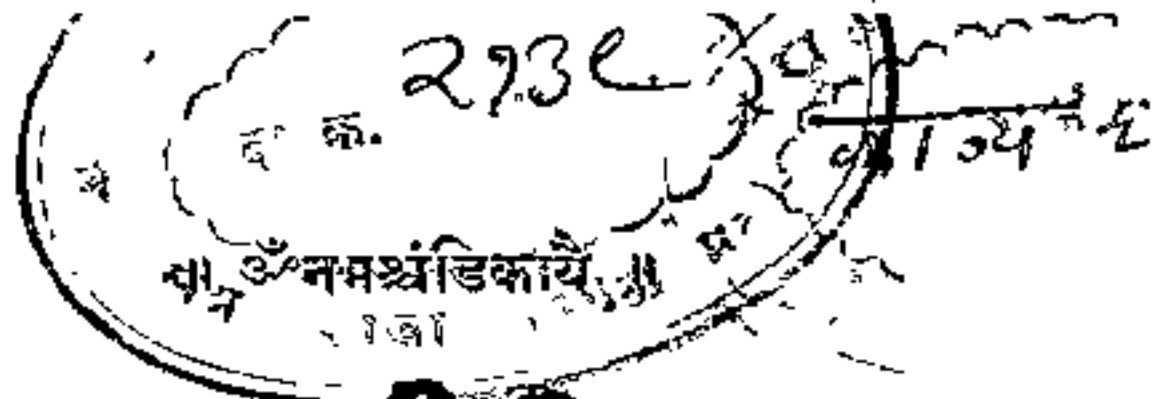
मनोहरलीला:-“ एकंदरींत ह्या काव्याचें कथानक जसें अगदीं साधें तशीच याची भाषा सरळ आणि यांतील प्रसंगही अगदीं सहजीं घडून आलेले असतांही हें वाचनीय असून संग्राह्य आहे असें आह्मास वाटतें ”

प्रसन्नराधा:-“ या काव्याचें कथानक काल्पनिकच पण सद्यः कालीन आहे. याची भाषा पाहिल्या सारखीच जरी साधी आहे, तरी विशेष चटकदार आहे. तिसाव्या कडव्यांत गोड शेवट झाला आहे व ३१ व्या कडव्यांत गोड उपदेश आहे मराठी शिक्षक (फेब्रु. १९२२)

प्रसन्नराधा:-“ या काव्याचें कथानक बरेंच साधें असून पात्रांच्या स्वभावांचें वर्णनही बरें साधलें आहे. स्थलवर्णन व ऋतुवर्णनही ही जागोजाग साधलीं आहेत.

शृंगार व करुण हे रस मुख्यत्वेन यांत आहेत. ठिकठिकाणी सुभाषितें गुंफून दिलीं असून....तीं मोठ्या ठशानीं छापलीं आहेत....एकदरींत हे काव्य चांगलें आहे यांत शंका नाही कर्मयोगी (आक्टो. १९२१)

१ मनोहरलीला } " मनोहरलीलेचें कथानक सुंदर
२ प्रसन्नराधा } असून कवींनीं तर त्यांत बहार
केली आहे. त्याच प्र. प्रसन्नराधेंतील प्रेमाचे-पवित्र प्रेमाचें
-जें दृश्य दाखविण्यांत आलें आहे त्यावरून त्यांचें
पावित्र्य व दिव्यत्व चांगलेंच दृग्गोचर होत आहे प्रेम-
वडवन करणाऱ्यांना हें पुस्तक ह्मणजे आदर्श होय श्रीयुत
तिवारी यांच्या कवित्वासंबधीं लिहावें परंतु श्री. तिवारी
यांची ओळख आपल्या काव्यानें कर्मयोगीच्या
वाचकांस झाली आहे. तरी देखील आम्ही एवढेच लिहूं
शकतो कीं, स्व-या कवीस लागणारी प्रतिभा, भाषा
आदि सामुग्री त्याच्याजवळ भरपूर आहे "

मराठ्यांचें

संग्राम-गीत.

“हिंदूंचा हिंदुस्थान. !”

(चाल—उद्धवा शातवन कर जा.)

ब्राह्मण ब्राह्मणेतर वा—मुसलमान हिंदू जैन
 पारशी शीख वा बौद्ध—भिन्नधर्मश्रद्धावान
 आह्मीं भारत भू—पुत्र—अतरात जाणूं खूण.

बंधु बंधु यांच्या कलहीं
 जरि शिरला कोणी गेहीं
 उसळुन बोलूं सारेही.

“पाय काढ गेहांतून !—हिंदूंचा हिंदुस्थान !” १

“दोघांचें भांडण लाभ-तिसऱ्याचा,”-ही ह्मण ठावी
 ना तुला, न मजला पोळी-कां श्वानाला घालावी ?
 नीच वृत्तीनें परहस्तीं-जन्मभूमि केवीं द्यावी ?

स्वर्गलोक सुरलोकाचा

पाताल नागलोकांचा

अभिमान तयांना त्यांचा

अमुचाही हा अभिमान-‘ हिंदूचा हिंदुस्थान ’। २

उन्नत त्या हिंदुकुशाला हिंदिमहासागर त्याला

वा प्रचंड सिंधुनदाला-ब्रह्मपुत्र-नद जो त्याला

जा पुसा, तुम्हा ऐकाया-येईल श्रुतिवचमाला

“ जेथलें ज्ञान मिळवोनी

जाहलें जगत् सज्जानी

यद्यशो-दुंदुभि श्रवणीं

ऐकाया येतो अजुन-हिंदूचा हिंदुस्थान ३

जो हिमाचलानें शोभे-हिमागिरिही ज्यानें शोभे

जो भागीरथिनें साजे-भागीरथी ज्यानें साजे

जो भरतकीर्तिनें गाजे-भरतकीर्ति ज्यानें गाजे

धर्माच्या कातीकालीं

विश्वनाथ वेळोवेळीं

प्रगटला जिथें जयशाली

कवण देश कीर्तीवान :- हिंदूचा हिंदुस्थान. ४

यत्कीर्ती-हंसी उठली-ब्रह्मलोकिं जाउन ठेली

बाहन जो हंस विधीचा-त्याशीं रत होउन वळली

येतांना स्वर्गगेत-ती प्रसूत साध्वी शाली

धवलांग चंद्र हा नोहे

हे तदंड विलसत आहे

पितृलोक जयावर मोहे

ऐसा सद्यश-संपूर्ण हिंदूंचा हिंदुस्थान ५

भू-ग्रह-गोलाच्या भंवती-घेऊन उपग्रह-रूप
कां प्रदक्षिणा घालितसे-रजनीचा नाथ समीप
ज्योतिर्विद् ग्रहविद्ज्ञानी-कारणें वदोत अमूष

मज कारण वाटे एक

माणि महि-कंठांत सुरेख

भाळला त्यास शशाक

तो मणी कोणता छान-हिंदूंचा हिंदुस्थान ६

भारत-भूमीच्या पोठीं-जाहला जयांचा जन्म
जाहल्या तदंकीं ज्यांच्या-शैशव-लीला संपूर्ण
हृदयांत खळाळे रक्त-पाहतां तिचें दुर्दैन्य

पुत्र ते तिचे झटतांना

जे परामिलाषी त्यांना

झटती त्या दुर्वृत्तांना

इतुकें हि नसावें ज्ञान हिंदूंचा हिंदुस्थान. ७

मुसलमान बंधूची हिंदु भगिनी !

“ सांभाळा प्राणविसावा ! ”

रायगड किल्ला स्वाधीन करितांना येसूबाईनें झुलफकर-
खानाच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवून बाल-शाहस
त्याच्या हवालीं केले. त्यानेंही हातीं कुराण घेऊन तिला
बहीण ह्मटले. व तें नातें शेवटपर्यंत पाळिलें.

वाजवून गेला डका-शिवराज पितामह ज्याचा
धर्मासाठीं यजनके-बळि दिधला स्वप्राणाचा
यद्यशः सौरमीं रमुनी-गातील कवींच्या वाचा

नातु तो शूरवीराचा

पुत्र तो धर्मशूराचा

स्वामी या रायगडाचा

म्यां कैसा हातीं द्यावा? सांभाळा प्राणविसावा १

घालती पन्हाळीं वेढे-वेडे त्यांना ठरवोनी

छाती उडवित जाणारा-शत्रूच्या छाती वरुनी

ठेंचून करी रांगोळी-रांगण्यावरी खेंचोनी

तो भीष्म महाराष्ट्राचा

समथोचित बलधैर्याचा

हा वंशज हाय! तयाचा!

लावितें हात मी दैवा! सांभाळा प्राणविसावा २

मी सून बरें कोणाची ! जों विचार करित्ये चित्तीं
मी पाल्लि बरें कोणाची ! जों प्रश्न ठेवित्यें पुढतीं
हा समय करूं देईना-मज मान खालची वरती

अबलाचे असतिल मानी

त्यांनींच मिशी ठेवोनी

मिरवावें ' पुरुष ' ह्मणोनी

शूर धर्म शूरां ठावा-सांभाळा प्राणविसावा ३

जीवितेश्वराचा घात-वज्राघातच शिरिं गमला

सुकली न अश्रुची धारा-अद्याप पदर हा ओला

तो भोग पारतंत्र्याचा-वाढून पुढें हा आला

ऐशी न कोणती जननी

सुत अर्पि परा लागोनी

समरीं विश्वास धरोनी

अर्पितें जिवाचा ठेवा-सांभाळा प्राणविसावा ४

हा होइल राजविलासी-जन्मता जोतिषी वदले

दीर्घायुषि होइल भोगी-रेखाशास्त्रज्ञ म्हणाले

बसवील घडी राज्याची-संत साधु बोलुन गेले

सर्वांनीं शुभ वर्तविलें

हें अशुभ वदाथा आलें

काळिज पोळुनी गेलें

तुमचाच अता ओलावा-सांभाळा प्राणविसावा ५

भडभडून येनें पोटीं-दुःखाचें गरळ न साहे !

ओकूं कोणाच्या जवळीं-कोण प्रेमीजन आहे ६

रोधून पाहते कष्टे-परि मातृहृदय ना राहे

अंगावरतीं खेळविलें

कटिवरतीं घेऊन फिरल्यें

पाळण्यांत गाणें ह्मटलें

आतां आपण रक्षावा-सांभाळा प्राणविसावा ६

परवाच्या तुमुल रणात-जें हताश सैनिक झाले !

परतले गडकरी ऐसें कोणी घेउन सांगितलें !

सिंहासन सोडून उठला-आरक्त करोनी डोळे !

शरिरीं असुनी सुकुमार

घेऊन ढाल तरवार

झाला युद्धास तयार

हा रणसिंहाचा छावा-सांभाळा प्राणविसावा ७

जोंवरी करीं तलवार-तोंवरी शत्रुशीं दावा

टाकून शस्त्र जो आला-त्याशीं न करावा कावा.

निर्धैतयशःपट ज्याचा-प्रकटिती वीर सद्दावा

साम्राज्यधुरंधर त्यांच्या-

सत्यप्रिय असती वाचा

कृति करुन दाविती साच्या

बोललां तशी कृति दावा-सांभाळा प्राणविसावा ८

विश्वास न येता जरिही-जातिचे मराठे आह्मी !

मारतां मारतां मरतो-देशाच्या येतो कामीं !

खंजीर-युक्त ललनांचे चमकते हात संग्रामीं !

विश्वासीं त्यजिला मान.
मानेंत घातली मान.
दोषांत ' राम रहिमान '

राखोनी आपुल्या नांवा-सांभाळा प्राणविसावा ९

जर असेल घात करावा आहेच उभें हें पोर
वचनभंग करणें चित्तीं-आहेच करीं समक्षेर !
होऊंया. खानसाहेब ! सोक्ष कीं मोक्ष निर्वैर

मक्केचा वारा मजशीं
गुणगुणतो कीं कानाशीं
“ झुल्फिकरखान विश्वासी. ”

आठवून तिथल्या देवा-सांभाळा प्राणविसावा १०

मुसलमान बंधू झाला-बाहिण ती हिंदु धर्माची
हातांत कुराण-ग्रंथ वाहतो शपथ तो त्याची
संकटांत एकी व्हावी-रीत ही हिंदुयवनांची

“ हें कुराण बघ उचलोनी
मानिली तुला मी भागिनी
हो विशंक अंतःकरणी

सांगणें नको या भावा सांभाळा प्राणविसावा ” ११

“ संताजीची घोडदौड ”

संभाजी महाराजांच्या वधानंतर येसूवाई व वालशाहू मोगलांच्या ताब्यांत सांपडले रायगडची गादी जिंजीला गेली ! स्फुरण पावलेली मोगल सेना ज्या त्या किल्यावर हिरवें निशाण फडकावूं लागली ' ती वेळ मोठ्या आणी बाणीची होती. धनार्जी जाधव व संताजी घोरपडे या रण-झुंजारांनीं आणि प्रल्हाद निराजी सारख्या राजकारणी पुरुषांनीं त्या वेळीं मराठी राज्याची इमारत कृतनिश्चयानें सांवरली संताजी घोरपड्यांनीं आपल्या घोडदळाच्या साहाय्यानें औरंगजेबाला किती बावरून सोडिलें होतें तें इतिहासज्ञास कांहीं सांगावयास नको

तळ हातीं शिर धेउनिया-दखलनची सेना लढली
तरि विजयी मोगल सेना-ना नामोहरम जहाली
पडली मिठि रायगडाला-सोडवितां नाहीं सुटली

राजरत्न राजाराम

कंठास त्यास लावून

जिंजीवरती ठेवून

परते सर सेनापतीची-घोडदौड संताजीची १

मिरजेवर पातशहाचीं-शहाजणें वाजत होतीं
हाणिल्या तयांवर टापा फोडून टाकिलीं पुरतीं
मारिली टाच तेथून-घेतला पन्हाळा हातीं

तों कळलें त्या वीराला

जिंजीला वेढा पडला

पागा घेवोनी वळला

चौखूर निघे त्वेषाची घोडदौड संताजीची २

शुल्फिकरखान लढवण्या कातरलीं शुल्फें त्याचीं

धुळधाण केली तेथें-किति अमीर उमरावांची

उसळली तिथोनी मांड-मग त्या कर्दनकाळाची

जिंजीचा धुरळा मिटला

जालना प्रांतिं तो उठला

चोळितो शत्रु नेत्राला

गेली हां हां ह्यणनांची-घोडदौड संताजीची ३

वाजल्या कुठें जरि टापा-धुरळ्याची दिसली छाया

छावणींत गोंधळ व्हावा- 'संताजी आया! आया!'

शस्त्रांची शुद्धी नाहीं-धडपडती ढाला घ्याया

रक्तानें शरिरें लाल

झोंगेनें डोळे लाल

जीवाचे होती हाल

ऐशी शत्रूला जाची घोडदौड संताजीची ४

'धों धों' वाहे गिरसण्या-त्याला प्रतिसारिल कोण !

'सों सों' शिशिराचा वारा-रोधील त्याला कोण !

हिमशैल-खंड कोसळतां-त्याला प्रतिरोधिल कोण !

होता जो गंगथडीला

आला तो भीमथडीला

एका दिवसांत उडाला

कारि दैना परसेनेची-घोडदौड संताजीची ५
पुरताच बांधिला चंग-घोड्यास चढविला तंग
सोडी न हयाचें अंग-भाला बरचीचा संग
नौरंगाचा नवरंग-उतरला जहाला दंग

तुरगावर जेवण जेवी

तुरगावर निद्रा घेई

अंग ना धरेला लावी

भूमीस खूण टापांची-घोडदौड संताजीची ६
न कळे संचरलें होतें-तुरुगांसाहि कैसें स्फुरण
उफळाया बघती वेगें-रिक्तींत ठेवितां चरण
जणु त्यांसाहि ठावें होतें-युद्धीं " जय किंवा मरण "

शत्रूचे पडतां वेढे

पाण्याचे भरतां ओढे

अडती न उधळती घोडे

ऐशी चाले शतींची-घोडदौड संताजीची ७
नेमानें रसद लुटावी-नेमाजी शिंदे यांनीं
हय गज सांपडती तितुके-न्यावे हैबतरावांनीं
वाटोळें सर्व करावें-आटोळे सरदारांनीं

" खाड खाड " उठती टापा

झेंपावर घालीत झेंपा

गोटावर पडला छापा

आली हणती काळाची-घोडदौड संताजीची ८

चढत्या घोड्यानिशीं गेला—बेफाम धनाजी स्वार
कारि कहर बागलाणांत—ओली न पुशी समशेर
वसवितो जरब यवनांना-बेजरब रिसालेदार

बेगवान उडावित वाजी

तोंडावर लढतो गाजी

घाउन आला संताजी

पळती मोंगल बघतांची-घोडदौड संताजीची ९

नांवाचा होता 'संत'-जातीचा होता शूर !

शीलाचा होता 'साधू'-संग्रामी होता धीर !

हृदयाचा 'सज्जन' होता-रणकंदर्नि होता क्रूर !

दुर्गति ती संभाजीची

दैना राजारामाची

अंतरीं सर्वदा जाची

उसळे रणशार्दूलाची घोडदौड संताजीची १०

मर्दानी लढवण्यांनीं-केलेल्या मर्दुमकीचीं

मर्दानी गीते गातां-मर्दानी चालीवरचीं

कडकडे डफावरि थाप-मर्दानी शाहीरांची

देशाच्या आपत्कालीं

शर्धीचीं युद्धें शालीं

मा शाहीरा ! या कालीं

ऐकूं दे विजयश्रीची-घोडदौड संताजीची ११

“शाहूची यवनी माता.”

राजारामाच्या मृत्यूचें वर्तमान शाहूला कळलें त्या-
वेळीं त्याला अतोनात दुःख झालें. केव्हां ना केव्हां तरी
काका आपली सुटका करतील अशी त्यास आशा होती,
ती समूळ नष्ट झाली आतां आपणास शेवटपर्यंत
मोंगलांच्या अटकेंत रहावें लागणार या हृद्रोगानें त्याचें
मनःस्वास्थ्य नाहीसें झालें व शेवटीं त्याला मोठा ताप येऊं
लागला. येसूबाई व बेगम (रोषनार) साहेब फारच
घाबरल्या. बेगम तर शाहूचा विछाना सोडीनाशी झाली;
व ती देवाची करुणा भाकू लागली. औरंगजेबाला ती गोष्ट
कळली तेव्हां तो स्वतः शाहूच्या समाचाराला गेला व
त्याच्या आंगावरून हात फिरवून म्हणाला “तुमारा चिच्या
मरगया उस्वास्ते तवियत विवड गई? तुम्हमारे वेटीके
बेटे हो चिंता मत करो. तुमारा राज्य तुमकू देऊंगा.”
पुढें बेगमेच्या अविश्रांत खटपटीनें शाहूस आराम पडला.
(गोगटेकृत शाहू म० चें चरित्र, पान. २८.)

काकांचा ऐकुन मृत्यू-शाहूचा खचला धीर
आशेचा तुटला तंतू-मुक्तीची इच्छा दूर
शय्येवरि हृद्रोगानें-तनु झाली क्षणभंगूर

तो रायगडाचा कान्हा

येसूबाईचा तान्हा

तापांत कणहत असतांना

तळमळते चिंतायुक्ता-रोषनार बेगम माता १

“ ध्यास सोड वेड्या जीवा !-भेटतील कैचे काका
स्वातंत्र्य कोठचें दैवीं-वदिवास ठरला पुरता
वागवो कसाही शाहा-तोच तात बंधू आतां

अंतरांत कढ दुःखाचे

नेत्रांत नीर शोकाचें

नुमटती शब्द शाहूचे

अधिक बिंदु गळती, पुसतां-रोषनार बेगम माता २

जन्म दात्रिला पाहातो-तों हृदय भरोनी येतें !

प्रेमदात्रिला पाहातो-तों अखंड धारा गळते !

“ रडुं नको, नको मज रडवूं-सांग काय तुजला गमलें ?

धर्माच्या पुत्रासाठीं

नौरंगशाहाची बेटी

करिल शक्य सान्या गोष्टी ”

समजावी तत्सुखनिरता-रोषनार बेगम माता ३

प्रीतीची सारिता जेथें-जातिभेद कुठचा तेथें ?

माभेचा सागर जेथें-वर्मभेद कुठचा तेथें ?

एकात्मभावना होतां-रक्तही वितळुनी जातें

ही दिव्य देवता नीती

जी साधुसंत आदरिती

ती निर्मल योषिज्ज्योती

दाखवी सुकीर्ती विहिता-रोषनार बेगम माता ४

घालोनी अपुला हात-यसूबाईच्या कंठीं

भागिनीला भगिनी सांगे-ती समजूतीच्या गोष्टी

परि तिचाच दाटुन कंठ-फुटती न शब्द तें ओष्टीं
 वत्सलता स्फुंदत होती
 प्रीतीला भाषा नव्हती
 तिजसर्वे करी रुदना ती

कवण प्रीतीची वनिता ?-रोषनार बेगम माता ५

“ दुग्धाचा एकाहि घोट-वाळ कांहीं प्याला नाही
 टाकिलें वळें तांडांत-कंठांत उतरलें नाही
 हीं पात्रांतिल एकानें-मज रुचतिल केंवी बाई ! ”

मस्तकीं ठेवुनी हात
 अनिमिष त्याला पाहात
 अश्रुंचीं फुलें वाहात

निकटीं बैसे दुःखार्ता रोषनार बेगम माता ६

ऐवढें राजमंदीर-तिज अरण्य भासत होतें
 उपभोग्य वस्तू असताना-मन विषण्ण झालें होतें
 नश्वरता बाणुन चितीं-ऐश्वर्य न रमवि मनातें
 रात्रदिन बसुन उशाशीं
 प्रार्थोनी परमेशाशीं
 करि नाना उपचारांशीं

ती सम्राटाची दुहिता-रोषनार बेगम माता ७

शेवटचा सुटला घाम-वसनें तीं चिंभ जहालीं !
 देहास लावितां हात-शक्तिता दिसे आलेली !
 नाडीला लावून हात-हकिम मान खालीं घाली !

भेसूर दुःख तेव्हाचें
जननीचें कीं यवनीचें
वर्णाचें तरि कोणाचें ?

कष्टली तनूस न बघतां-रोषनार बेगम माता ८

स्वाभाविक अद्य मनाचा-नौरंग शहा विख्यात
ही प्रीतिशील उपजावी-कन्या त्याच्या उदरांत !
कोळशांत हिरकाणि जैशी-किंवा नलिनी चिखलांत !
काष्ठाला अंकुर फटला !
दगडाला पाझर सुटला !
शाहा कळवळुनी आला !

थोपटीत होती पुत्रा-रोषनार बेगम माता ९

कठिण शैल द्रवतो चित्तीं-सरितेच्या प्रेम जलानें
मेघाला सुटती धारा-चमकता वीज तेजानें
दिल्लीश्वर हळहळला तो-तैसा अतःकरणानें
“ अल्लानें खैर करावी
दख्खनचा राजा भावी
उपभोगो राज्य सुदैवी

दुहिता नच, कीर्ती सरिता-रोषनार बेगम माता १०

सर्व सद्य झाले होते-सर्वेशाहि निर्दय नव्हता
हरएक मगलाकांशी-हरिही न अमगल-कर्ता
सकलेच्छा-‘ संकट जावें ’-सकलेशाहि संकट-हर्ता

यसुबाईचें सुकृत
 निजलेलें उठलें हसत
 तरि बेगम होती जपत

शाली संजीवनि-मात्रा-रोषनार बेगम माता ११

वैभवावरी चढणारा-शौर्यकीर्ति गाजवणारा
 अटकेवर बाहु-बलानें-जरिपटका नाचविणारा
 बा ! अशा महाराष्ट्रा ! तूं-यवनी मातेचा प्यारा
 तत्स्मरण सदा तुज व्हावें
 यवन सर्व बंधू-भावें
 त्वां प्रेमानें कवळावे

शिकवून गेली सच्चरिता-रोषनार बेगम माता १२

“ मोहरा इरेला पडला ”

(वसईचा वेढा)

इ० १७३९

मोठ्या तुमुल युद्धांचेव अगदीं निकराच्या हल्ल्यांचे अनेक प्रसंग महाराष्ट्राच्या इतिहासांत आहेत पण त्या सर्वांत वसईचा वेढा अधिक महत्त्वाचा होय. किल्ला पोर्तुगिजांच्या ताब्यांत असून तो साकरण्याचा चिमाजी आप्पांचा निर्धार होता. किल्ल्याच्या तीन्ही बाजूंस पाणी जामिनीच्या बाजूनें सुरुंग लावावे तों वरून पोर्तुगिजांनीं आगिचा वर्षाव करावा ' चार महिने झाले तरी किल्ला हातीं येईना तेव्हां एके दिवशीं आप्पानों आपल्या सरदारांस बोलावून सांगितलें कीं, " माझे डोकें तरी तोफेच्या तडाख्यानें उडवून वसईच्या किल्ल्यांत जाऊन पडेल असें करा. ह्मणजे माझा हेतु पूर्ण होईल ! " अशा प्रकारें आप्पासारखा " मोहरा इरेला पडला " हें पाहून " सरदारांस चेंव आला आणि त्यांनीं आगीचा मारा होत असतां वाळूंत चर खणून सुरुंग लाविले सुरुंगांनीं खिंडार पडतांच " हर हर महादेव " ह्मणून मराठ्यांनीं निकराचा हल्ला केला आणि तटावर बावटा रोविला !

वेलाग दुर्ग जंजीरा-वसईचा किल्ला असला
दुस्मान ' फिरंगी ' तिथला-आटोपेना कोणाला
त्या सिंहाला पकडाय-भारतीय ' चिमणा ' सजला
गोव्याचा टोपीवाला
कोकणचा पगडीवाला

लागली झुंज उभयांला

बुद्धीचा डाव उडाला-मोहरा इरेला पडला १
मर्द त्या मराठी फौजा-रणकीर्ति जयाच्या गाव्या
तळ हातीं शिर घेउनिया-चालुनि तटावरि जाव्या
जणुं घोंगावत मधमाशा-मोहोळाला बिलगाव्या

कडकडाट वरुनी व्हावा

सारखा अग्नि वर्षावा

परि सिंहाचा तो छावा

परतेना हिंमतवाला,-मोहरा इरेला पडला २
बोलावुनि सरदारांना-तो समरधुरधर बोले
शूरांनो ! वेढा द्याया-चार मास होउनि गेले
आवडते कंठमणीही-कार्य वाय त्यांनीं केले ?

बेहिंमत जे असतील

परतोनी ते जातील

मी आहे निश्चयशील

जा कळवा श्रीशाहूला-मोहरा इरेला पडला ३
घालुनी उडी संग्रामी-जिंकील भयंकर काळ
मी असा घेतला होता एकेक निवडुनी लाल
मी तुझांस मानित होतो-शौर्याचे तेजोगोल

जाहली परिक्षा आजी

मति खिन्न जाहली माझी

ह्मणतील काय ते बाजी

जा कळवा की दादाला-मोहरा इरेला पडला ४

तोफेच्या तोंडीं माते-बांधोनी उडवा हातें
शिर तुटुनी त्या आघाते-किल्ल्यांत पंडूद्या त्यातें
प्रीय मी जरी तुह्यातें-पुरवा अंतिम इच्छेतें

ती निर्वाणीची वाणी

डोळ्याला आणी पाणी

प्रत्येक वदे गहिवरुनी

“ ईर्ष्येस वीर हा चढला-मोहरा इरेला पडला ” ८

लागला विषारी बाण-सकलांच्या अतःकरणीं

शस्त्रांस पोचले हात-लढवय्यांचे फुरफुरुनी

उतरुनी रक्त डोळ्यात-नजराही गेल्या फिरुनी

ध्वनी ‘ हर हर ’ ऐसा झाला

पाठीच्या सुटल्या ढाला

बोलती सकल या बोला

“ राखू निज लौकिकाला-मोहरा इरेला पडला ” ६

गोळ्याच्या भाऱ्या खालीं-चर खोदोनीं रेंतींत

उडविले सुरंगी बार-तट लोळविला मार्तींत

गर्जना एकदम झाली पडलेल्या खिंडारांत

जों बांध तटाचा फुटला

तों सेनासागर सुटला

धैर्याचा किल्लेवाला

बंदुकीस भाला भिडला-मोहरा इरेला पडला ७

कदमाच्या पुढती कदम-चालले कदम सरदार

बारावरी कारिताचि वार-अनुसरले शूर ‘ पवार ’

शिंद्याचा खंदा घोडा-चालला जणू कीं तीर
 बावटा धरुनि तोंडात
 भोसला चढे जोमांत
 आगीच्या वर्षावांत

सामना भयंकर झाला-मोहरा इरेला पडला ८

गरनाळी तोफा मोठ्या-धुंकार कराया सजल्या
 घायाळ धडाधड खालीं-तनु कितिकांच्या धडपल्या
 छातीचे निघडे वीर-चिंध्या परि त्यांच्या झाल्या
 पगडीची फौज हटेना
 शत्रूची पकड सुटेना
 तो विजयश्रीचा ' चिमणा

बेहोष होउनी लढला-मोहरा इरेला पडला २

शौर्याची शर्थ जहाली-बावटा तटावरि चढला
 जयनादाने वसईचा-दिग्गतात अहा ! दुमदुमला
 पोर्तुगीज किल्लेवाला-आप्पांच्या शरणीं आला
 राष्ट्राची वाढे कीर्ति
 तो समय आणि ती मूर्ति
 ठाके कवि नयना पुढतीं

आठवतां या वाकथाला-मोहरा इरेला पडला १

“ कुंभेरीची भंबेरी ”

सर्व उत्तर हिंदुस्थान काबीज करण्याच्या इराद्यानें ३० स० १७५५/५५ सालीं श्रीमंत रघुनाथराव पेशवे, यांनीं पुण्यांहून नगरे वाजविले! त्यांच्याबरोबर मल्हारराव होळकर, जयाजी शिंदे, यशवंतराव पवार वगैरे मातबर सरदार होते. हा पेशव्यांचा दिग्विजयी काळ होता. जयपूर, विकानेर, कोटा या संस्थानांतून खंडण्या घेत घेत मराठी फौज सुरजमल्ल जाटाच्या मुलुखांत शिरली. मराठ्यांनीं त्याजकडे एक कोट रुपये खंडणी मागितली; तो ४० लक्ष रुपये देण्यास कबूल झाला. मराठे ऐकतना-जाट चांगला सामर्थ्यावान् व लढवय्या होता. कुंभेरीच्या अभेद्य किल्ल्यांत त्याचें ठाणें होतें. त्यानें ४० लक्ष रु० ध्याः नाहीं तर युद्धास तयार रहा असा निरोप देऊन बरोबर ५ गोळ्या व दारूही पाठऊन दिली.

मराठ्यांस मनस्वी अपमान वाटून त्यांनीं कुंभेरीस मोर्चे लाविले मल्हारराव होळकरासारखा युद्धकलापट्टु सेनापति पुढें होऊन त्यानें खंदकांतून तोफा, हस्तनाला व सुतरनाला यांचा कुंभेरीवर मारा सुरू केला ! जाटांनींही वरून आगीचा केवळ पाऊस पाडला ! इतक्यांत मल्हाररावाचा एकुलता एक पुत्र-सति अहिल्येचा सौभाग्यतिलक-खंडेराव जाटाकडील जेजालेच्या गोळ्यानें मोर्चांत ठार झाला पुत्र दुःखानें भडकून गेलेल्या त्या कर्दनकाल वीरानें यमुनेच्या तीरीं त्याचे श्राद्ध करित असतां घोर प्रतिज्ञा केली कीं, “ कुंभेरीची माती खणून यमुनेत टाकीन तरच जन्मास आल्याचें सार्थक्य ! ”

सुरजमल्ल जाट महाररावास ओळखून होता. होळकर आपली प्रतिष्ठा पूर्ण केल्याशिवाय राहणार नाही ह्यापून त्याला जरब बसली व तो घाबरला. त्याचा रूपराम नांवाचा एक मोठा राजकारगी मंत्री होता त्यानेही जाटास तह करण्याची सल्ला दिली जाट अर्ध कोट रुपयांची खंडणी देऊन शरण आला ! होळकरांच्या नुसत्या जरबेने " कुंभेरीची भंबेरी " उडाली ! शरण आलेल्यावर शस्त्र धरून नये हे लक्षांत घेऊन त्या उडार सरदाराने त्यास सोडून दिले.

दाक्षिणात्य शौर्याव्हीच्या भरतीचा विजयी काळ
 केंद्र-स्थल पुण्यपुरीचे उठल्या लाटा विक्राळ
 उत्तर विंध्याद्रीपुढचा-मुलुख तो विकट खडकाळ
 जयपूर विकानिर कोटा
 यांच्या तुडवुनि गढ कोटां
 जाटावर बळल्या लाटा

आली वेळा उडगारी कुंभेरीची भंबेरी १

सरादरांच्या तोफांचे-कोटाला मोर्चे भिडले
 सुटती गोळ्यावर गोळे-तटबंदी लेश न हाले
 रतीचे रणमैदान-यत्न ना सुरंगी चाले
 चावती मराठे ओठ
 सांपडता थोडी वाट
 काढूं कापोनी जाट

उडवूं ह्याणती निर्धारीं-कुंभेरीची भंबेरी २

भाल्याच्या फाळावरती-बसवोनी जयलक्ष्मीला
 दुंदुभिच्या ठेक्यावरती-नाचवीत शौर्यश्रीला
 ढालेचा मिरवित हमत-इंदुरचा गाजी आला

अभिमान सुभेदारीचा
 विश्वासहि कर्तृत्वाचा
 उचालिला विडा पैजेचा

उडवीन ह्मणे मल्हारी कुंभेरीची भंबेरी ३

जोडी कर्णार्जुन यांची किंवा अर्जुन भीष्माची
 कीं सुरेंद्र इंद्रजिताची-इंद्रजीत सौमित्राची
 वा रावण रघुनाथाची-रघुनाथ परशुरामाची
 त्या रणतीर्थीच्या तीरीं
 एकाला दुसरा भारी
 जन ह्मणती " निश्चयकारी—

हा उडाविल रिपुबलहारी-कुंभेरीची भंबेरी ! " ४

निर्भय संगर करणारा-छातीचा बांधुन कोट
 कोटाला मारुन बगल-दारावर गेला थेट
 ' एक कोट ' करुनी चढला-फौजेचा घेउन गोट
 हस्तनाळ गर्नाळांचा
 सुतरनाळ जेजालांचा
 वर्षाव करुन अग्नीचा

चढवी उडवाया स्वारी-कुंभेरीची भंबेरी ५

घन गर्जे सुरजमल्ल-हारिणी मल्हारी गर्जे
 हेमंत-भानुसम जाट-हां ग्रीष्म-भानुसम साजे
 तो नीळ शनैश्वर-तारा हा मंगळ-तारा शोभे
 कुंजर जैसा नंदीला
 कीं गरुड जणो हंसाला
 तैसा भिडला जाळाला

उडवाया समरविहारी-कुंभेरीची भंबेरी ६
 विजयाचे तोरण इकडे-अर्जुन हा बांधित होता
 तिकडे सुत खंडेराव-अभिमन्यू झगडत होता
 मोर्चाच्या चकव्यूहीं-जणु भास्कर तळपत होता
 अवतारच खंडोबाचा
 उडवी भंडारा रिपुचा
 तो कसचा परतायाचा

उडविल्याविना माघारी-कुंभेरीची भंबेरी ७
 जाटांची कडवी जात-अम्रुस्तव मरतिल सारे
 दांतीं तृण धरतिल कसचे-जीवाला तृण गणणारे
 मरतांना पडतिल उलथे-पाठ न परि दाखविणारे
 त्यांनाच त्यांची जननी
 होई धन्य प्रसवोनी
 तन्निश्चय गेला ठरुनी

“ पाहूं कैशी उडणारी-कुंभेरीची भंबेरी ” ८

कडकडाट इतुका शाला-कीं असंख्य विद्युत्पात
इतुके गोळे सुटले कीं-जणु ताऱ्यांची वरसात
इतुका उठला कीं धूर-जणु घन जमले व्योमांत

पहिला दरवाजा फुटला

दुसऱ्यावर हल्ला चढला

चिरडून तिथें वैऱ्याला

उडाविण्यास घेई भरारी-कुंभेरीची भंबेरी ९

अपशकुनी डावा बाहू-तो एकाएकीं स्फुरला

जेजालेच्या गोळ्यानें- 'खंडोजी ठार जहाला

एकतांच दुर्वातेला-हातातुन भाला पडला

शव लावोनी पोटाशीं

गाळी अश्रूंच्या राशी

गमलें परकीय जनाशीं:-

विसरेल वाक्य मल्हारी- 'कुंभेरीची भंबेरी' १०

मारिला फणेवरि टोला-फणि सूड न घेईल काय !

छाव्याचा मुडदा बघुनी संतप्त केसरी होय

जल-ओषाखालीं-खळगा पाडितां, गर्जना होय

ज्याचा विजयी भुजदंड

रात्रूची शमवित कंड

मिळवी जयकीर्ति अखंड

उडवील न काय करारी-कुंभेरीची भंबेरी ११

“ त्वां माझे श्राद्ध करावें मज तुझेव करणें आलें !

तव हस्त-तिलोदक प्यावें-मी तुलाच प्याया दिधलें !

सुत एकचि तूं होताशी मत्सद्गति पुढची न कळे
 दिसतो झाला निर्वंश
 ज्यानें केला विध्वंस
 छेदीन त्याचा वश

उडवितों पहा अनिवारी-कुंभेरीची भंबेरी १२
 ऐक गे ! अहिल्ये ! देवी !-ठेवी न चितेवर पाय
 तूंही विरहाची आग मज लावुंनको गे हाय !
 पितृतुल्य-स्वशुर विनंती-तूं अमान्य करिशिल काय ? ११
 ती स्नुषा शीलकुलवान
 परतवी तिला विनवून
 येतों वदला उडवून

रिपुवंश हनन करणारी-कुंभेरीची भंबेरी १३
 “ कुंभेरीचा कुंभार-बसवीन गाढवावरती
 चौमुलुख धिंड काढून-देईन यमाच्या हातीं
 यमुनेचा बनाविन गाळ-या कुंभेरीची माती
 सार्थकता तरि देहाची
 पूर्तताहि जनकत्वाची
 त्यावीण शातता कुठची
 अजि उडेल संस्मृतिकारी-कुंभेरीची भंबेरी ” १४
 ऐकुनी प्रातिज्ञा उग्र वायूही विच्छीं भ्याला
 तव भरलीं शंभर वर्षे-सांगत सुटला जायला
 मोठीच वावटळ उठुनी-गडपाडुरवर्ण जहाला
 तरुवर उमळोनी पडले

घन विवर्ण होउन गेले

कों उडवी आजचि नकळे

हा मीष्म प्रतिज्ञाकारी कुंभेरीची भंबेरी १५

घेतलें सतीचें वाण-परतेल न तो माघारीं

राहिला उभा बदलून-तो दहांस असतो भारी

तळहातीं शिर जो घेतो-काळहि त्याला न निवारी

रूपराम मंत्री वृद्ध

राजनीति कुशल गुणज्ञ

स्वामीस करी सद्बोध

उडवील वीर इंदोरी-कुंभेरीची भंबेरी १६

“ नांवंच ऐकोनी घोडे-लाविती न मुख पाण्याला

थोपटून मानेवरती- पुसतात तुर्क तुरगाला

‘क्या पानीमे दिखता है-मल्हारी भालेवाला ? ’

ऐसा ज्याचा हो ! धाक

तो करील दौलत खाक

माराल मागुनी हांक

उडतांची हृदय विदारी-कुंभेरीची भंबेरी १७

कोपून पुणें दरबारीं-आपटतां पद जोरानें

तो काबुलचा दरबार-दरकला उग्र भीतीनें !

तें सुलेमान तख्ताचें-हाललें शिखर कंपानें !!

वेळीं न हुषारी धरिली

पगडी न जरी लववीली

तरि सर्वांशीं उडलेली

पाहुन येइल अंधेरी-कुंभेरीची भंबेरी १८

ज्याच्या भाल्यावर निंबू-शेंदुर फांसोनी राही

निंबू कसचे राया ! तें-वैज्याचें डोकें पाही

काळाचा दंड बघोनी-रक्ताचें पाणी होई

बुद्धीशीं वैर न आणा

हित वच सलतिल जरि कर्णा

तरि उडलेली बघतांना

डोळ्यांतुन वाहिल वारी-कुंभेरीची भंबेरी १९

राजस्थानाची भूमी-हयपदोत्कीर्ण झालेली

आर्यावर्ताची धरणी-वृकगृध्र-काकमय असली

अंतर्वेदीची क्षोणी-नररुधिरसिक्त बनलेली

याकडे तरी पाहुन

शक्ती अपुली जाणून

उडवा न गर्व वाहुन

अंतर्गामीं सलणारी-कुंभेरीची भंबेरी २०

खंडणी अर्धकोटीची-देउन रिपु शरणीं आला

चरणीं लवलेल्यावरतीं-धरवे न शस्त्र कोणाला

शूरास दयेचीं शस्त्रें लागती न पढवायाला

औदार्य मनाचें दावी

रक्तपात चुकवी भावी

नुसत्या जरबेनें उडवी

रिपुगर्व हनन करणारी-कुंभेरीची भंबेरी २१

बळवंतराव मेहेंदळे.

विषय—सूत्र.

“गिलच्यांच्या सरदारांनीं रोज रोज आमची रसद लुटावी, पठाणांनीं आमच्या सैनिकांचा धुव्या उडवावा आणि आमच्या एकाही मराठे सरदारास या गोष्टीचा सूड उगवितां येऊं नये! ही मोठ्या नामुष्कीची गोष्ट आहे! आमचे कांहीं सरदार तर पोरवयाचेच आहेत; पण—” जनकोजी शिंद्यानें भाऊसाहेबांस पुढे बोलूंच दिलें नाहीं; तो ताडकून उठून उभा राहिला आणि ह्मणाला—“कां हा रणसिंह शिंद्याचा छावा स्वामीस तेजोहीन वाटला कीं काय? हा असा जातो—आणि या म्यानांतून बाहेर काढलेल्या समशेरीचा प्रभाव दाखवून नंतर चरणार्चे दर्शन घ्यावयास येतो” असें बोलून तो अठरा वर्षांचा फाकडा वीर भर दरबारांतून निघून गेला। भाऊसाहेब व त्यांचा तो दरबार त्या बालवीराकडे विस्मयपूर्ण दृष्टीनें पहातच राहिला।

हा तरूण वीर आपल्या बोलण्यानें इर्षस चढून साहसास प्रवृत्त झाला हें घ्यानीं येऊन प्रसंगीं मदत करावी व पाठ राखावी ह्मणून बळवंतराव गणपत मेहेंदळे यांस हुकुम सुटला। बळवंतराव व जनकोजी यांचें मनोमनीं चांगलें नव्हतें मेहेंदळे आपली खास पागा घेऊन गेले. पण शिंद्यांवर ऐन गर्दीच्या वेळीं एकजात ५०० पठाणी स्वार तडून पडले असतांही ते गिधाडा सारखे घिरट्याच

घालित होते ! मेहेंदळ्यांची हरामखोरी शिंध्यांच्या तेव्हांच लक्षांत आली आणि त्या झटक्यांत तर तो अधिकच महुंमकीनें लढला

विजयी होऊन रक्तानें भरलेली ती जनकोजीची बालमूर्ती आपल्या कंगणीदार पगडीला मिरवीत घाम पुसित दरबारांत ठाकली ! तेथें मोठ्या जोरदार भाषेंत त्यानें मेहेंदळे याचा पाजीपणा व्यक्त केला. भाऊसाहेबांनीं शिंध्यांची पाठ थोपटून बळवंतरावास दोष दिला ! गुडघ्यांत मान घालून बसलेल बळवंतराव घरीं येतात तों दारांतच उभ्या असलेल्या त्यांच्या पत्नीनें 'कीर्तीचा ध्वज मळवीला !' असें ह्मणून त्यांचा धिक्कार केला. घरीं दारीं चोहींकडे होत असलेल्या अपमानानें तो भानी पुरुष चिडून गेला. मळविलेला कीर्तीध्वज उजळून येईन नाहीं तर आपली " स्वर्गांत भेट होईल " असें पत्नीला सांगून त्यानें एकदम हंके वाजविले ! ते ऐकतांच आपली खास तैनाती फौज घेऊन तो सरदारांचा सरदार सदाशिवराव भाऊ बळवंतरावांच्या रक्षणाकरितां त्यांच्या पाठीसी धांऊन आला ' स्वतः श्रीमंत भगवा झेंडा तोलांत आपणा करितां येत आहेत, हें पाहताच बळवंतरावांचा कंठ भरून आला ! पुढें दोघांनीं गिलच्या बरोबर केलेला संग्राम येथे गद्यांत लिहिण्यापेक्षां तो पुढील पद्यांतच वाचिलेला बरा. त्या युद्धांत बळवंतराव पडले. भाऊसाहेब अत्यंत दुःखानें त्यांचें प्रेत घेऊन परत वळले. पुढें मेहेंदळ्या बरोबर त्यांची सत्यवचनी पतिव्रता स्त्री तिथेंच सती गेली !

१ " कीर्तीचा ध्वज मळवीला ! "

ह्मणतात काल स्वारींनीं-कीर्तीचा ध्वज मळवीला
आपण जनकोर्जा शिंदा-बालवीर तोडीं दिधला
दुरुनीच घालुनी धिरव्या-गृधासम डोळा दिधला

मी माहिंदळे वीरांची
वीर पत्नी असतां साची
वार्ता दुर्लोकिकाची
भग कैशी ऐकूं बोला-कीर्तीचा ध्वज मळवीला १

ओठाच्या वरचें दूध-अजुनी न जयाच्या सुकलें
अठरा वर्षांचें पोर-झेंडे फडकावित आलें
रणशूर शिंदेर गाजी ते माशा उडवीत आले
व्यक्तीद्वेषाचा सूड
देशाच्या कार्यां मूढ
उगवितात मानारूढ

नुमगलें कसे स्वारीला कीर्तीचा ध्वज मळवीला २

पांचशें पठाणी स्वार शिंद्यांवर येऊन पडतां
एकटाच " हर ! हर ! " शब्दें-बेहोष होऊनी लढतां
तुह्मी भिमासम लढवय्ये-तें कोठें गेलां होतां !

कांकणें आह्मांसम हातीं
कां भरलेलीं तीं होतीं
दगडासम करुनी छाती

परतोनि कैसें आला :-कीर्तीचा ध्वज मळवीला ३

रक्ताच्या कारंजांचे-तनुवरी फवारे बसले
घामाच्या धारा फुटुनी-मुखही डवडवुनी गेलें
त्या अपरंपार श्रमानें तें श्लान जरासें झालें

ऐशी शिवांची मूर्ती
ठाकतां पेशव्या पुढतीं

“ शाबास ! वाहवा ! ” ह्याणती

धिकार जाहला अपुला-कीर्तीचा ध्वज मळवीला ४

“ उलटें काळिज जयाचें-कुलटे आह्मांसह होते
चोरटे दगलबाजनिं-धिरट्या घालित तें होते
उलटेल केधवा डाव-उलटे चिंतित ते होते ”

शिंदे ऐसें रागांत—

बदता भर दरबारांत—

घातली मान गुडघ्यांत ।

निर्लज्ज कसे तें झाला !-कीर्तीचा ध्वज मळवीला ५

पाहतांच रणमैदान रोमांच थरारुनि जावे

आवेश मरोनी अगीं-छातीचे बंद तुटावे

हृदयाच्या ठोक्यासरसी-शरिरांत रक्त उसळावें

जे प्रलयकाळचे सांज

काळाला ह्याणतिल-‘ थांज ?

पळुं नको असा तूं लांज ’

बळी पडेल ते द्वेषाला-कीर्तीचा ध्वज मळवीला ६

ऐकुनी जयांचें नांव-अरि शरिरीं कंप सुटावा

नौबतिचा ध्वनी दुमदुमता-धैर्याचा दोर तुटावा

उसळुनी धडाडी घेतां-शेळ्यांचा कळप पळावा

ते काल ऐन समयातें

लावितां न कर खड्गातें

टकमक कां पाहत होते ?

मतिविकार कैसा झाला-कीर्तीचा ध्वज मळवीला ७
करकरीत कोरे कपडे-रक्ताचा डाग न एक
घमघमाट ये गंधाचा-घामाचा थेंब न एक
तरवार कटीला नाही-हातांत छडीचा झोंक

या ऐशा वेषें मजला

कां भुलवायाला आलां ?

भुलणारी नाहीं विदुला

शौर्यावर पाडुन घाला-कीर्तीचा ध्वज मळवीला ८
स्वारी विजयाची माला-कंठीं येइल घालून
मी दारांतचि आनंदें-पंचारति ओवाळीन
राहुनी उमी शेजारीं-वरती पंखा वारीन

भोपळा भ्रमाचा फुटला

आशातरु दग्ध जहाला

मी सोडी निश्वासाला

एकिलें यदा वार्तेला-कीर्तीचा ध्वज मळवीला ९
दोषितात तुमचे तुह्मा-सरदार तसेचि शिपाई
गोटां गोटांतुनि ऐका-किति निंदा चाले बाई !
उपमा देतात तुह्माला-“ हे बारगिरांचे भाई ! ”

दुःशब्द कसे ऐकवती

अपमान कसे साहवती

का वाटत नाहीं खंती

लाविला डाग वशाला-कीर्तीचा ध्वज मळवीला १०

“ हा बेहिमत्याचा मुलगा ”-वदतील लोक बाळाला

“ ही नामर्दाची दासी ”-हिणवितील बाई मजला

“ विश्वासघातकी, पाजी ”-हीं विशेषणें तुझाला

तुमच्या वडिलांची कीर्ती

दुमदुमते आर्यावती

होती शौर्याची मूर्ती

मोठ्यांच्या पोटीं आलां-कीर्तींचा ध्वज मळवीला ११

एरंड उसाच्या पोटीं-सेवाळ नदीच्या कांठीं

कीं आम्र फळाच्या पोटीं निःसत्व असावी बाठी

कंटक पुष्पाच्या देठीं-काटे फणसाच्या पाठीं

कीं काच हिऱ्याच्या पोटीं

तुळशींत भांग उफराटी

अंधार रवीच्या पाठीं

तैसें जन्माला आलां-कीर्तींचा ध्वज मळवीला १२

आलांत तसे जा परती-हें तोड न मज दावावें

घालून पालथे शत्रू-मातींत मिळवुनी द्यावें

पडलेला डाग धुवोनी दाखीला दर्शन द्यावें

जरि गेला स्वर्गावरती

तनु ठेडनि सरणावरती

सेवीन येउनी वरती

जन बोलांत न या बोला-“ कीर्तींचा ध्वज मळवीला ” १३

२ “ स्वर्गांत भेट होईल.”

भामिनी पुरें कर आतां-वाणीचें शर-संधान
त्वां जागविला हा सिंह-खुपसून विषारी बाण
दारूच्या कोठारास-लाविला अग्नि हा जाण

हो बाजूला चल दूर

गिलच्याचा किति मगदूर

जरि दैवाचे झालें क्रूर

तरि शेवटचे हे बोल-‘स्वर्गांत भेट होईल’ १

स्मरुनी वडिलाचे पाय-वाहतों शफथ कीं साफ

पडला कीर्तीला डाग-तो करीन राधिरें साफ

दुर्णें पडलें देईन-प्राणाचें भरुनी माप

कां प्रबळ गजाचा छावा

अबलेनें धिःकारावा

हा दुर्दैवाचा कावा

जर शेवटचाच असेल-स्वर्गांत भेट होईल २

ऐसाच जाउनी घेतों-समशेर आणि ती ढाल

बळवंतराव मी नाहीं-जाहलों पुरा वेताळ

एकची करोनी देतों-आकाश आणि पाताळ

रिपुपक्षा कडचीं भूतें

नाचवितों “ थै थै ” तेथें

आलों तर येइन येथें

अंतिम वा संगमकाल-स्वर्गांत भेट होईल ३

दुसऱ्याचें साह्य कशाला-वनराज एकटा जातों
 गर्जना फोडुनी मोठी-धडकी शत्रूला भरितों
 झेंपे सरसी मेंढ्यांचा-फडशा पाडोनी येतों

कोल्ह्यांची गडबड काय

ठेविल न एकाहि पाय

ह्मणतील जिवाला हाय

जरि दुर्दैवाचि उलटेल—स्वर्गांत भेट होईल ४

गिर्वी षण्मुख बडबडती-थोपटती बाहू दंड

गणपतीच्या बलवंताचा पाहिला न शुंडा दंड

बघतो मजसह लढती कीं—अजि कोण कोणते षंड

मी जीव तृणासम गणितों

हैं नशीब ठोकून जातों

जाताना तुजला वदतों

उलटेल जरी हा खेळ—स्वर्गांत भेट होईल ५

त्या रणदुल्लाखानाला-खेंचून आणितों पुढतीं

खिळखिळीं करोनी हाडें-बाघाला धरितों हातीं

मिरवीत आणितों येथें—बांधोनी हत्ती वरती

त्या काषाकाषी मध्यें

येतिल जे पुढती थोडे

पाडीन त्याचे मुद्दे

आलीच तशी जरि वेळ—स्वर्गांत भेट होईल ६

मी महिंदळे नावाचा-गोंधळात उडविन खटका

गाठून वजिर काबुलचा-हातानें मारिन शटका

मग बघेन येतो कोण-करण्याला त्याची सुटका
 सिंहाच्या दाढेखालीं
 एकवेळ जी सांपडली
 वांचते कशाची शेळी

जरि निष्फल वच होतील-स्वर्गांत भेट होईल ७

मज मनःपूत निंदाया-ज्यांच्या जिह्वा चुरचुरल्या
 धरतील जिभा हातांत लाविल्या जयांनीं चुगल्या
 तोंडांत घालतिल बोटे-हणतील ' कल्पना चुकल्या '

हे काना मागुन आले
 शाहणे फारची झाले
 उघाडितों तयांचे डोळे

अवतार जरी संपेल-स्वर्गांत भेट होईल ८

अजवरी चकमकी झाल्या-पोरखेळ पोरांचे ते
 हैदोस कसा घालावा-शिकवीन आज मी त्यांतें
 कितीकांच्या विधवा दुःखें लावितील कर भाळांतें
 आकाशीं जी थरथरली
 उतरेल भूवरी विजली
 जर असेल वेळचि भरली

ज्योतींत ज्योत जाईल-स्वर्गांत भेट होईल ९

कटिवरती नाहीं बाळ-झोंपला काय नुकता तो !
 जागवूं नको ! झोपूंदे-एक वेळ पाहुन घेतों !

कमरेस घालुनी विळखा-तो हणेल ' मीही येतो ' !

“जरी आलों बाळा ! परती

तरि घेईन मांडीवरती

नाहीं तर जेव्हां पुढती

कीर्ती मिळउन येशील-स्वर्गांत भेट होईल ” १०

‘ येतो. ’-थोड्यावेळानें-साध्वी ! कर्णा वाजेल

तास दोन तासामध्ये-मोठी दंगल माजेल

ही पानपताची भूमी-नररुधीरानें रगेल

तूं रहा बसोनी येथ

येतो जयघोष करीत

जरि फसले माझे बेत

मग ठरले अपुले बोल-‘स्वर्गांत भेट होईल ! ’ १६

तोडुनी पाश मायेचा-कर्मवीर निघुनी गेला

ती तटस्थ पाहत होती-निश्चल हरिणाक्षी विदुला

निज सौभाग्याचा लाल-तो दृष्टिआडही झाला

निश्वास सोडुनी ध्याई

‘ हे देवी ! अंबाबाई !

काळजी इकडची वाही

इच्छा जरि तवचि असेल-‘ स्वर्गांत भेट होईल ’ १५

३ ' विजयाच्या द्दारीं अडला ! '

डंके नौबत रणवाद्यें-हीं कोणाचीं दुमदुमती !
कोणाचीं निवडक पथकें-वळलीं कुरुभूमीवरतीं !
हा महिंदळें सरदार-ज्या ' पंचहजारी ' ह्णती !

शिंद्याचें वच ऐकोनी
अपमानानें जळफळुनी
आजि कमरबंद होवोनी

ललकारी ठोकिन गेला-विजयाच्या द्दारीं अडला !

श्रीमंत सदाशिव भाऊ-सरदारांचा सरदार
पाठीवर धांवत आला-दासांचा पालनहार
त्या दिलदारा बघुनी-गहिंवरुनी आलें फार

“ कीर्तीचा ध्वज मळवीला
स्वामी ऐशा दासाला
कां परतविण्याला आलां !

परतेल न चाकर अपुला विजयाच्या द्दारीं अडला ” २

“ बळवंतराव ! ईर्ष्येनें-एकटे चालुनी आलां
सांभाळा आतां बाजू-लागेल डाग तोंडाला
भिडवितों बगल मी डावी-तुहि उजवीला सांभाळा ”

तो गरुड भरारी मारी
भुज पक्षानें रिपु सारी
कितिकांना ठोके मारी

कलकलाट मारी केला-विजयाच्या द्दारीं अडला ३

बाणांच्या कैच्यावाले-धाडसी जंत्रूदेवाले
उडावित आगीच्या ठिणग्या-आंगादर धाउन आले
भिडतां बाहूला बाहू घाल्यावर पडले घाले

‘ मी मरेन वा मारीन
कीं कटेन वा काटीन
पण कीतीला उजळीन

ऐशा निर्धारें लढला-विजयाच्या द्दारीं अडला ४ ’

तो ज्वालामुखिंवा स्फोट पाषाणाहि द्रवुनी जावे
कीं प्रभंजनाचा लोट-उपटोनी वृक्ष पडावे
प्रक्षुब्ध आव्धिची लाट-मोसे खळवळुनी जावे
होणारें होवो कांहीं
मार्गें ना परतुन पाहीं
तुडवीत शवांना जाई

चौफेर घेरला गेला-विजयाच्या द्दारीं अडला ५

भषिण शद्धांचे मेघ-पर्वतावरी घसरावे
मोठाल्या जल ओघांनीं-सागरतीरीं नाचावें
कीं पतंग दीपाभवती-चहुंबाजूंनीं झडपावे
धिप्पाड कानुली वीर
होउनी लाल अंगार
ठाकले कराया वार

फिरवी पाय न तरि अपुला-विजयाच्या द्दारीं अडला ६

एकटा वीर सगळ्यांशीं-झगडे मोठ्या निर्धारें
ढालेचा फिरवित हात-चुकवी खड्गांचे मारे
आले पट्टे धावोनी जीवास जीव देणारे

खणखणाट मोठा झाला

रक्ताचा पाउस पडला

तो महिंदळा मरणाला

थोडाहि न चित्तीं भ्याला-विजयाच्या द्वारीं अडला ७

जाळ्यांत बांध सांपडला-हें दुरून अवलोकोनी

भगवा झेंडा तोलीत-आला ' भाऊ ' धावोनी

नेटानें चढवुन हल्ला-घुसला तो फाळि फोडोनी

तो योद्धा हिंमतवान

पाही गर्दन वळवून

प्रेमाश्रू आले भरुन

दुप्पट अवसानें भरला-विजयाच्या द्वारीं अडला ८

मोहरा खुद्द स्वारीचा-जवळी आलेला दिसला

शत्रूसेनेचा डोळा-श्रीमंतांवरती फिरला

नरहरीच तो तर होता-आतड्याच फाडित भेला !!

तो प्रसंग पाहुन नयनीं

चाउनी ओठ दातांनीं

पलटी घेवोनी त्यांनीं

“हर ! हर !” ऐसा ध्वनि केला-विजयाच्या द्वारीं अडला ९

रबरी चेंडू उसळावा-तैसा उसळे त्वेषांत
 स्वामीच्या भवती फिरवी-गरगर पट्ट्याचे हात
 जणु भरली होतो वीज-त्या शूरांच्या अंगांत
 पळसा सम देहीं नटला
 शेला कमरेचा सुटला
 अवसर ना बांधायाला

रतला स्वामी सेवेला-विजयाच्या द्दारीं अडला १०

उंच उंच हिमगिरि शिखरें-देखावा पाहत होतीं
 त्या अशुद्ध शोणित-सरिता-धों धों खालीं वाहाती
 गंगा यमुना चळवळती-भूवरच्या पुण्यज्योती
 नवबलाहकांच्या पंक्ति
 कोलाहल ऐकुन भीती
 गिरिशिखराला दृढ धरिती

ऐसा संग्रामीं लढला विजयाच्या द्दारीं अडला ११

नामर्दाच्याही अंगीं-स्फुरविल चेतना मोठी
 विजयश्री हांसत यावी-माला घालाया कंठीं
 कर्तृत्व बघोनी शत्रू-आले भाऊंच्या ओष्टीं
 “ वा ! महिंदळे शाबास !
 द्या नचांना गळफास
 कोडून धरा अधमास ”

स्वामीवचनें सरसरला-विजयाच्या द्दारीं अडला १२

दैवानें केला घात घातली झडप काळानें
 खंजीर खुपसला पोटीं-गदींत कुणीं पाप्यानें
 भूमीवर उलथुन पडला-त्या प्राणांतिक घावानें
 आरोळी एकच उठली
 भाऊंच्या कार्नीं आली
 तद्द्वणी शोके वदली

‘कर्णासम योद्धा गेला’-विजयाच्या द्वारीं अडला ! १३

तुटला स्वामीभक्तीचा-तेजस्वी सुंदर हार
 साति सुलोचनेचा झाला-इंद्रजीत युद्धीं ठार
 त्या मंदोदरिच्या नेत्रीं-लागेल अश्रुची धार
 उलटा नाशिवाचा वारा
 वाहता जिवाचा प्यारा
 धरणीवर फेकी शरिरा

तो काय करिल दैवाला-विजयाच्या द्वारीं अडला १४

त प्रेत परत मिळवाया-प्रेतावर प्रेतें पडलीं !
 परतले सदाशिव भाऊ-वाण्याला गाळित खालीं !
 ती जखम स्वामिभक्ताची-स्वामीला बाधक झाली !
 ह्मणती दैवाचे वादी
 ‘पुढच्या नाशाच्या आधीं
 अपशकुन घडोनी बाधी’

हा शकुन तसा भाऊला-विजयाच्या द्वारीं अडला १५

“मुसलमान असलों हणून काय हिंदूशीं बेइमान होऊं?”

पानिपताच्या संग्रामांतील मराठ्यांकडील प्रसिद्ध योद्धा इब्राहिमखान गारदी-ज्यावर भाऊंचा एवढा विश्वास कीं, -शेवटचा विजय भी खानाच्या तोफांवर मिळवीन! -त्याला जातीच्या नांवाखालीं आपल्याकडे वळवून घेण्याकरितां आदल्या दिवशीं रात्रीं अहमदशाहा अबदालीनें आपल्या डोक्याची पगडी पाठविली व पगडी-भाई होण्यास सांगितलें! त्या स्वामीभक्त शूरानें ती परत करून त्याच्याकडे मूठभर दारू मात्र पाठवून दिली॥

पाठविली पगडी अपुली-करण्याला ‘ पगडी भाई ’
प्रेमाची भाषा तव जी-भेदाची नीती तीही
निश्चय मम ढळला नाही-पण विचार आले कांहीं !
पाजिलें जयानें दूध
त्यावरी करोनी क्रोध
कां विष ओकूं मी आज ?
स्वामिसि घालुनी फासा-बेइमान होऊं कैसा ? १

उदगीरावरचा माझा-तो तोफांचा भडिमार
संगीनीची चतुराई-ती कडाविनींची फेर
पाहुन जो आनंदानें-‘ धन्य ! धन्य ! ’ बोले वीर
‘ हाय ’ काय त्या वदवाया-

राज्यलोभ तव पुरवाया—
दुर्लोकिक घेऊं वायां ?

जातीच्या मोहासरसा—बेइमान होऊं कैसा ? २

व्यक्तीच्या स्वार्थासाठीं-कां देशाला बुडवावें ?

जातीच्या मोहानें कां-जन्मभूमिला रडवावें ?

नश्वर निज सौख्यासाठीं-कां एकीला फोडावें ?

समयींच परीक्षा होते

शीलाला किंमत येते

चढवी शाश्वत कीर्तीनें

तो समय लाभतां ऐसा—बेइमान होऊं कैसा ? ३

“ आकाश फाडुनि खालीं-सैतान उतरुनी आला

“ माझा ‘ इब्नाहिम ’ असतां-काढीन भाजुनी त्याला

“ बसवोनी तोफेवरती-पाठवीन निज-धामाला ”

हा भाऊंचा विश्वास

मजविषयीं असतां, त्यास—

सोडायला लावूं श्वास !

हा नव्हे गारदी पेशा—बेइमान होऊं कैसा ? ४

सजलेली दाढी गाझी-भरलेला पीठ जिथेला

पाहुन हात न जो लावी-रुसलेल्यांच्या दाढीला

ताक्यानें जाती जाट-जाईना परतविण्याला !

माझ्या संगीनी वरती

दिसते ज्याला जयकीर्ती

त्यावरीच फिरवावी ती

शिवते न कल्पना सहसा बेइमान होऊं कैसा ? ५

कोणती बगल मिडवावी-कोणता व्यूह फोडावा

आणीबाणीच्या वेळीं-मुनसुबा काय ठरवावा ?

बोलावुन आधीं ज्यानें-खानाचा सल्ला घ्यावा ?

सरदारांचा सरदार

दिलदारांशीं दि-दार

माझ्यावर ज्याचा प्यार

विसरुन त्याच्या सहवासा-बेइमान होऊं कैसा ६

चाळितां धर्मग्रंथाला-स्वामीची मूर्ती दिसते !

स्मरतां खलिपांचीं वचनें-तद्धवमाला आठवते !

बघतां भाऊंचे वैरी-रक्ताला उसळी येते !

बंदुकिच्या नलिकेतूनी

तोफेच्या तोंडांतूनी

उडती गोळे मैदानी

करिती भाऊच्या घोषा-बेइमान होऊं कैसा ? ७

जातीचे हिंदु असोत-देशाचे बंधू माझे.

अभिमान त्यांनां माझा-माझ्यावर त्यांचें ओझे

कर्तव्याच्या धर्माला-जागोनी कीर्ती साजे

आज काय सांगूं वर्म

शिकवीन उद्यां तुज धर्म

स्वामीभक्तीचें कर्म

निरवावें स्वामित्रासा-बेइमान होऊं कैसा ? ८

यमुना उतरोनी दिल्ली-अडवून तुवां ती धरिली
दख्खनच्या वाटेवरची-नाकेबंदीही केली
तळव्याची चढली आग-मस्तकास जाऊनी भिडली !

दाराला लावून पाय

वळवाया बधशी काय ?

कां होईन मी निरुपाय ?

सोडून दीर्घ नि.श्वासा-बेईमान होऊं कैसा ? ९

होईल उद्यां उभयांचें-जें हटा तटाचें युद्ध
हुतूतू घालित बोल दीन दीन होऊन क्रुद्ध
मी कर्तव्याच्या घोषे-हसवीन ज्ञानी वृद्ध

गोलघुमट बांधुन पुढतीं

आरवा देऊन भंवतीं

एकदांच ती सरवत्ती

देईन घालुनी वळसा-बेईमान होऊं कैसा ? १०

बरवा माझा हा मजला-शोभतो शिपाई बाणा,
मोत्याची पगडी तूझी-तुजला परती करतांना,
एकमूठ दारू देतो-हा शूराचा नजराणा !

मुसलमान हिंदूसाठीं

घेती मृत्यूच्या गांठी

हा इतिहासाच्या पाठीं

लिहवीन लेख सुंदरसा-बइमोर्न होऊं कैसा ? १२

“ गारदी कटोनी मेला ! ”

कुरुक्षेत्रावर निदानीच्या संग्राम करावयास मराठी फौज सज्ज होऊन पुढे आली. इब्राहिम खानाचे पडवम ढोल झड्डं लागले त्याच्या पलटणी अघाडीवर चालल्या. नखाशिखांत लष्कर पोषाखांत नटलेला जो जंगमबहादूर भाऊसाहेबापुढे शेवटच्या सलामीस आला आणि अहमद-शहा अबदालीकडून-आपणास येऊन मिळण्याविषयी-आलेलीं पत्रे दाखवून ह्मणाला, “साहेब ! मी इस्लाम धर्माचा आहे पण निमक हराम नाहीं हें आपल्या प्रत्ययास येईल या युद्धांत जरि मी नाभोहरम झालों तरी धन्या-कारितां-“ गारदी कटोनी मेला ” हेच माझ्या कीर्तीचे शब्द जगाच्या कार्नी जातील ! भाऊसाहेबांचा त्याच्यावर फार लोभ होता, तीं पत्रे पाहून ते रुद्धवित झाले आणि इतकेंच ह्मणाले कीं, “खानसाहेब ! मीही तुझ्याबरोबर कत्तल होऊन जाईन पण मागे हटणार नाहीं ! अतां बोलायला वेळ नाही. घोडा मैदान समोर आहे या भाऊचा अभिमान खानसाहेब कसा ठेवितो तो भी आज पाहणार आहे ” इब्राहिमखानानें मान लववून फिरून एकवेळां सलाम केला. घोड्यास टांच मारिली आणि एकदम तोफांना सरवत्तीच दिली !!

जातीचा ‘खान’ परंतु-जो भारतभू सूत होता
जो निच्याच अंकावरती-दुग्धामृत प्याला होता
यत्प्रवाह नवरुधिराचा-नस नसांत खेळत होता

जननी ऋण फेडायाला

स्वामिभक्ति दावायाला

‘भाऊ’ पानपताला

इब्राहिम संगिनवाला-गारदी कटोनी मेला १

तो कवायती फौजेचा-चौकेर बांधुनी गोल
चालला अघाडीवरतीं-बाजवीत पडधम ढोल
भाऊंस सलामी देतां-शेवटचे वदला बोल

“मी धर्माचा इस्लाम ।

नाहीं परि निमकहराम !

जरि झालों नामोहरम !

संपादिन या कीर्तीला गारदी कटोनी मेला” २

“ही वेळ न बोलायाची-कर्तव्यसमय हा खान !

हा समोर आतां आहे- घोडा आणि मैदान

पाहीन ठेविता कैसा-या भाऊचा अभिमान”

चढवुनी मिशीवर हात

बोले तो आवेशांत—

“येतील शद्ध कानात

विजयी झाला वा गेला-गारदी कटोनी मेला” ३

मांडीच्या खालीं घोडा-फुरफुरुनी नाचत होता

टाचेनें उडवित गेला-डोळ्यांनीं बघतां बघतां

तो मेघ वायुवेगाचा-बीजेनें भरला होता

‘कड कड’ या आवाजानें

दशादिशांस भरिलें ज्यानें

अंतीही तो जोमाने

गगनांत निघोनी गेला-गारदी कटोनी मेला ४

गिलच्यांच्या तोफावरतीं-फेंकतां नेमके गोळे

होऊन त्यांच्या ठिकऱ्या-अस्मानीं तुकडे गेले

अफगाणी गोलंदाज-होते कीं नव्हते केले
 ते युद्ध तोफखान्याचें
 चातुर्य खानखानांचें
 उलटले डाव युद्धाचे

गढला तेथुनि ना ढळला-गारदी कटोनी मेला ५

भेसूर गर्जना व्हावी-नाचावी चपला वरती
 वृष्टि श्रावण महिन्याची-खंड ना जिथेला पडती
 खालती रक्तमांसाच्या-चिखलानें भरली माती
 तो घटोत्कची अवतार
 गारदी रिसालेदार
 रक्ताची गाळित धार

गर्दीतिचि गारद झाला-गारदी कटोनी मेला ६

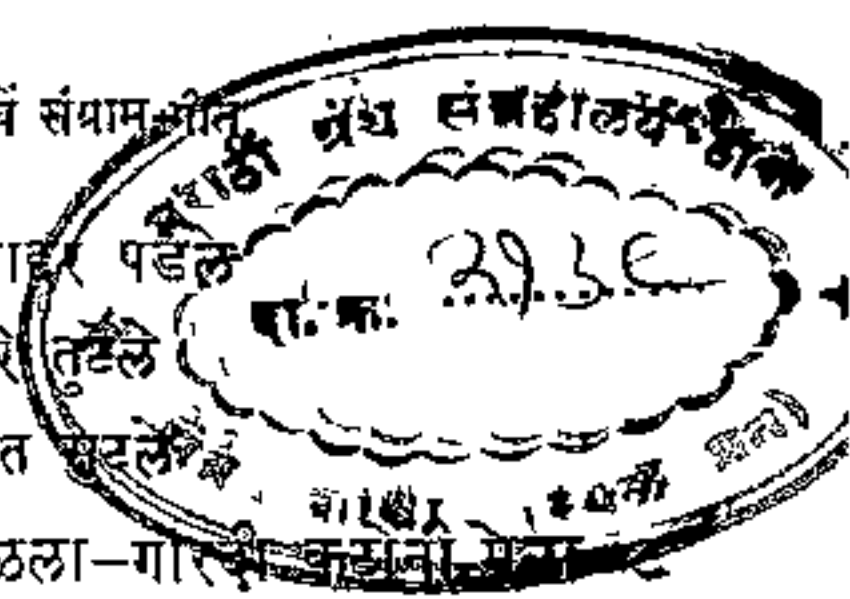
ते दैवाचि फिरलें होतें-करणार काय त्या कोणी ॥
 आकाश फाटलें त्याला लावावें ठिगळ कुठोनी ?
 फुटता सागर रोधावें-खडकानें किती अडवोनी ?
 'विश्वास' सोडुनी गेला
 'भाऊ' न दिसे नयनांला
 पण स्वामीच्या कार्याला

लढला तेथेंची निजला-गारदी कटोनी मेला ७

होळिच्या होळकरांची-आधींच परतली स्वारी
 विजलीवर होउनि स्वार-फिरली शिंद्यांची स्वारी
 रणरंग पाहुनी घेती-एकेक पाय माघारी

मराठ्यांचें संग्राम-गीत

समशेर बहादुर पडले
तेजस्वी तारे तुटले
पेढारी धांवत सुटले

रणसिंह न परि चळवळला-गारदी कटोनी मेला

शिंदांची दृष्टी जेली इब्राहिमखानावरती
फेट्याचे पेंच सुटोनी-रुळती मानेच्या भंवतीं
अर्धीच जळाली दाढी-तोंडीं फेसाची भरती
परि कवायती फौजेसी
दे वरचेवर हुकुमाशीं
भिडवी नेउनि गिलच्याशीं

नखाशिखांत शौर्य भरला-गारदी कटोनी मेला ९

शूराचें शौर्य बघोनी-राहवे न त्या शूराला
“शाबास ! खानसाहेब !” -गहिंवरुनी शिंदा बदला
तो जंग बहादुर मान-लववोनी थोडा हंसला

“पाटील चालला तुह्मी
येऊ न शके परि हा मी
कळवा नानांस सलामी

सांगा कीं: —“नाहीं हटला-गारदी कटोनी मेला” १०

तनख्याच्यासाठीं ज्यानें-अडवून कितीदां वरिलें
हट्टही तुह्मीं लाडानें-ज्याचे सगळे पुरवीले
आपुल्या कृपेची छाया ज्यावरी सर्वदा डोले

वेईमान नाही झाला
जागला स्वऱ्या निमकाला
घनघोर अशा समयाला

- हें कळवा हो ! नानाला-गारदी कटोनी मेला ११

रडतील बायका पोरें-जा सांभाळा जा त्यांना
घ्या सलाम शेवटचा हा-मज मारूं द्या गिलच्यांना
शिंद्यांनीं मुख फिरवीलें-लावून पदर डोळ्यांना

चालली लांडगेतोड
आली बाजू बिनतोड
सर्वस्वी झाला मोड

विच्छिन्न होउनी पडला--गारदी कटोनी मेला १२

हिंदूच्या मानेवरतीं-ठेवोनी अपुली मान
देशाचा अमुचा भाई-निजला इब्राहिमखान
जातीचा पडदा आहीं फेकोनी देऊं मान

निजराष्ट्रहिताच्यासाठीं
व्हाव्या सकलांच्या गांठी
परवा न जिवाची मोठी

हें दावाया सकलांला--गारदी कटोनी मेला १३

“ विश्वास सोडुनी गेला.”

पानिपतचें रणकंदन जोरांत येऊन जेव्हां खाशा खाशांचे मुडदे पडूं लागले. तेव्हां विश्वासरावांनीं हुजुरा-
तीची पागा घेऊन दुराणाविर धोडे घातले आणि एकदम
घाव केला ! तों एकाएकीच छातींत गोळी लागून
विश्वासराव ठार झाले ! नानासाहेबांचें निधान हरपलें !
भाऊसाहेबही सरमिसळ होऊन स्वतः हत्यार चालवीत
होते. “ विश्वास सोडून गेला ” ही वार्ता ऐकतांच त्यांचें
अवसान गेलें त्यांनीं जवळ येऊन ‘ बाळ विश्वास ’ ह्मणून
त्याला उराशीं लाविलें ! त्यानें “ काका !- ” एवढेंच ह्मणून
भाऊंच्या खांद्यावर जी मान टाकिली ती पुन्हां उचललीच
नाहीं ! ! तेव्हांचें भाऊचें दुःख किती वर्णावें ?

रणदेवी कुरुभूमीची शतवर्ष उपोशित होती
पातला सदाशिव भाऊ-रणकंदण बांधुनि हातीं
पेटलें कुंड युद्धाचें-कित्येक आहुती पडती !

आकाश फाटलें सारें

भाऊंना शिरलें वारें

पाडिले शवाचे भारे

तों दुःखध्वाने हा उठला—‘ विश्वास सोडुनी गेला ! १

तें सळसळणारें रक्त-गोठलें आंतल्या आंत

चेहरा उग्र भानूचा-शांकला दुःखमेघांत

दृढ मिठी तीक्ष्ण खड्गाची-जाहली शिथिल हातांत

शत्रूला कर्दनकाळ
पातला तेथ तत्काळ
लावुनी उराशीं बाळ

शोकानें 'माऊ' वदला- 'विश्वास सोडुनी गेला !' २

बोलुनी मुखानें 'काका'-टाकिली मान ती स्कंधीं
बोलणें राहिले पुढचें-मृत्यूची चढली धुंदी
अंतीची इच्छा वदण्या-राहिला न थोडा संधी

“ घरबुडवे स्वामिद्रोही
गेले मज सोडुनी, कांहीं
चिंता मी केली नाहीं

पण हाहि लाडका मातें- 'विश्वास सोडुती गेला !' ३

जिंकुनी दोन दिवसांत-दिल्लीला दासी केली
फोडुनी तक्त यवनाचें-उधळोनी शकलें दिधलीं
दक्षिणचा राजा तेथे-वसवीन प्रतिज्ञा केली

आशेचे उंच मनोरे
गगनाला जे भिडणारे
ज्यांवरतीं राचिले सारे

युवराज इथें तो मातें- 'विश्वास सोडुनी गेला !' ४

वसईच्या युद्धीं ज्यांनीं-घाबरा 'फिरंगी' केला
दमईला ज्यांनीं पुरता-दाभाड्याला निजवीला
भूषवी सदा उभयां ज्यां-विजयश्री घालुनि माला

ते 'अप्पा' आणखी 'बाजी'

वैसुनी विमानां आजी

मर्दुमकी बघती माझी

पण काय करू हो बाबा!-'विश्वास सोडुनी गेला!' ५

तोडूनि आइवें पोर-मी निष्ठुर घेउनि आलों

तो बळी इथें हा दिधला-खाटकी कसाई ठरलों

मिळविलें यश जरी आतां-निघ या जर्गीं मी झालों

वेगात हाकिली नौका

खडकाचा बसला ठोका

मृत्यु या क्षणीं प्रत्येका

दुःखांत दुःख हें मजला-'विश्वास सोडुनी गेला!', ६

पुसतील गोपिकावहिनी-'विश्वास कुठे भावोजी

गुणसौंदर्याची ठेव-विसरलां कुठे ती माझी

तनमणी गळ्याचा होता-निजविला कुठे रणगाजी'

दाबिल्या आंतल्या ज्वाला

तोडिला पोटाचा गोळा

स्वाधीन जियेनें केला

मी सांगूं काय तियेला-'विश्वास सोडुनी गेला!' ७

टाकुनी लेखणी ज्यानें-समशेर चढविली हाता

ती टाकुनियां संग्रामीं-येइल कां मजला जातां

दादाला काळें तोंड-दाखवूं तरी कां आनां

मारुनी थडक गिलच्याला

घेऊनी विश्वासाला

फिरविल्याहि असत्या ढाला

पण तोच कलीजा माझा- 'विश्वास सोडुनी गेला !' ८

नानांना जाउनि माझें-साष्टांग नमन सांगा हो

भट कुळांतील भट गेला-अश्रु ना कुणाचें वाहो

“छत्रपती शिवबाचें-तें तक्त सलामत राहो”.

बोलुनी अशा या बोला

तो आगीचा जणुं गोळा

आगींत उडोनी गेला

जाळिती शब्द हृदयाला- 'विश्वास सोडुनी गेला !' ९

“गिलचा खाशानिशी मारीन !”

विश्वासराव ठार झाले ! हें वर्तमान भाऊसाहेबांनी पाहून अवसान सोडलें. बहूनसा विलाप करूं लागले मग भाऊंनी निश्चय केला की, या उघरी 'गिलचा खानानिशी मारीन हाणोन लोकांस ताकीद केली. आणि झुंज केलें. हाणा! हाणा! असें मुखें बोलोन बरोबर समशेर बहादर घेऊन पुढें झाले आणि तीन वेळ हत्यार केलें ! लोकांनी हिंमत धरून भाऊसाहेबाबरोबर पुढें सरताऊन शिवागिरी बहुत केली ..दुराणी व नजीबखान रोहिला १०।१२ हजार फौजेनिशीं भाऊपर येऊन बर्बले ते समयी मरामार अशी झाली की, 'न भूतो न भविष्यति' एकदांच भोंवतले वेष्टून उभे राहिले. आंत खंडळाखंडळ क्षमभर बहुतच केली. त्यांत भाऊसाहेब यांची गत कैशी झाली न कळे. खासे कोणी दृष्टीने पाहिले नाहींत”

(पाणिपतची बत्तर)

विश्वासाच्या दुःखाचे-भाऊनें डोळे पुसिले
पिळवटलेल्या हृदयाच्या-उच्छ्वासांना आवरिलें
पाहिलें पुन्हा तें प्रेत-क्रोधानें डोळे चढले

हृदयाचे ठोके पडती

सूडाची भाषा बंदती

उठला ऐकून 'भाऊ' ती

निश्चयांत बदला वाचा—'खाशानिशी मारिन गिलचा' १
सौभाग्यतिलक पार्वतिचा-प्रळयार्थ 'सदाशिव' सजला !

बलसागर पुण्यपुरीचा-सीमा सोडोनी सरला !

पूज्य प्रभु उदयगिरीचा-मध्यान्हीं तप्त जहाला !

रणवाद्यांच्या नादांत

‘हर ! हर ! , या रणघोषात

चमके जें खड्ग करांत

त्यावरी लेख शूराचा -‘ खाशानिशी मारिन गिलचा २

भीष्मास वधाया कैसा-श्रीकृष्ण त्वेष भेला

निक्षत्रिय महि करण्याला-परशुराम कैसा सजला

भाऊनें गतगोष्टींची-म्हूनि दिधली कुरुभूमीला

अंगार भडकली होती

तरि तोफां पुढती छती

शूराची नाचत होती

वाहे वायू श्वासाचा-‘ खाशानिशी मारिन गिलचा ’ ३

प्रत्येक हिरहिरी सरसा-गर्जे कीं “ हाणा ! हाणा ! ”

हुतूतूनें लढतां लढतां-खुगवी कीं “ हाणा ! हाणा ! ”

‘ ठेवा मर्दानो ठेवा-भगव्या झेंड्याचा बाणा ’

राष्ट्रीय निशाणावरती

गिलचाची झाली भरती

गर्जली भाउवी मूर्ती

‘हा समय क्षत्रधर्माचा-खाशानिशी मारिन गिलचा’ ४

उजव्या बाजूनें शिंदा-‘ हर हर ’ गर्जेनी उठला

तीराचा सुटला बाण-क्रमरग्यांत जाउन मिडला

डाव्या बाजूला खान-गिरिसम होता गढलेला

पुढुनी शिंद्यांचा मार

मागुन खानाचा जोर

केला शत्रू बेजार

अभिमान स्वामिवचनाचा- 'खाशानिशि मारिन गिलचा' ५
हुजुरातीच्या फौजेनें-राखिलें नाव हुजुराचें
वंशदीप यशवंतांनीं-ऋण फेडियलें वंशाचें
दौलतीच्या आधारांनीं-लाविले कौल प्राणांचे

दमदार दमाजी दमला
समशेरबहादर अडला
विठ्ठळ शिवदेवाहि फिरला

फिरला निर्धार न त्याचा- 'खाशानिशि मारिन गिलचा' ६
विजयाच्या उन्मादात-होता तो अहमदखान
फत्ते झाली ह्मणुनी तो-धुंदींतच दुंदीखान
चावली जीभ नजिबानें-उतरे तो हौद्यातून

टिपरघाई तरवारीची
क्षणभर केली निकराची
दिसतां स्वारी शाहाची

कळवि निश्चय भाऊचा- 'खाशानिशि मारिन गिलचा' ७
भीमानें शक्ती अपुली-भाउला दिधली होती
विजयानें आनंदानें-चपलता दिलेली होती
जो धर्म युधिष्ठिर त्यानें-धीरता अपिली होती

पांच नद्या वाहति जेथ
अगणित हा वाहवि तेथ
भिन्नता मात्र वर्णांत

भटमंत्र समरतीर्थाचा- 'खाशानिशि मारिन गिलचा' ८

नजिबखान अहमदशाहा-अगणित सेनेनिशि आले
 “दीन दीन” करुनी त्वेषे-एका भाऊवर पडले
 त्यानें ही टाकुन खड्ग-पट्टे हातीं चढविले !

एकवटुन शक्ती सारी
 रोख धरून तो बलहारी
 चढवी शाहावर स्वारी

समय सत्यसंकल्पाचा-‘खाशानिशी मारिन गिलचा’ ९

पुण्यश्री श्रीवर्धनची-राज्यश्री शिवनेरीची
 विभवश्री पुण्यपुरीची-धर्मश्री सज्जनगडची
 अभिवांछा प्रत्येकीला-भाऊच्या मांगल्याची

शोणभद्र नद तो तिकडे
 शोणितनद वाहे इकडे
 मांसखंड जिकडे तिकडे

शाहास धाक भाऊचा-‘खाशानिशी मारिन गिलचा’ १०

भेसूर कृष्णमेघांत-चमकोनी लपला तारा
 नाहीच पुन्हा तो दिसला-निखळला कुठें कीं गेला
 “भाऊ ! भाऊ !” ह्मणुनीया-हळहळला भारत सारा
 सत्प्रतिज्ञ असती त्यांच्या
 जरि सिद्ध न झाल्या वाचा
 आहुति देती प्राणांच्या

अर्थ हाच या वाक्याचा-‘खाशानिशी मारिन गिलचा’ ११

“धन्य जननि जनकोजीची”

कुरुक्षेत्रावर भाऊसाहेबाजरोवर निघड्या छातीने पराक्रमाची शर्थ करून शेवटपर्यंत लढणारा मराठ्यांपैकी वीर जनकोजी शिंदे होय. “हाणा ! हाणा !” ह्मणतांना भाऊंच्या तोंडाला खरस आली, गळा कोरडा पडला तेव्हां ते हातानें व मानेनें “हाणा ! मारा !” ह्मणून खुणवूं लागले ! त्यावेळीं या बालवीरास इतका त्वेष चढला कीं दुराणिचा तोफखाना ‘धूं धूं’ करित असतां तो दुंदेखान, नजीबखान यां रोहिल्यांवर आणि अहमदखान पठाणावर एकटाच अभिमन्यूसारखा तुटून पडला ! धमधम्या पर्यंत घोडदळ नेऊन तोफांच्या कानांत खिळे ठोकले ! त्यानें बरचेवर पडणारे अरबांचे व दुराणीचे वेढे फोडून पुन्हा भाऊसाहेबाजवळ जरि पटका आणून भिडविश ! तेव्हां दोघांवरही दुराणी व नजीबखान हे १०।१२ हजार फौजे-निशीं कोसळले !! तेथें देखील जनकोजीनें ‘न भूतो न भविष्यति’ असा पराक्रम गाजविला. अनेक घावांनीं घायाळ झालेला हा वीर खंदळाखंदळी करित मूर्छित झाला रोहिल्यांनीं त्याला तशा स्थितींत उचलून नेला— पुढें या संग्रामसिंहाचा मृत्यू अत्यंत हृदयद्रावकरीतीनें झाला. रोहिल्यांनीं आपसांतील कलहानें त्याचे तुकडे तुकडे केले व ते जामिनींत पुरून टाकिले !!

“ धन्य जननि जनकोजीची ”

आभाळ कोसळुनि पडलें-ज्या दिवशीं भाऊवरती

“ हाणा ! हाणा ! ” ह्मणतांना कठाच्या नाड्या फुगती
तोंडाला कोरड पडुनी-शब्द ना उमटनी पुढती

हातानें खुणवी-मारा ?

मानेनें खुणवी मारा ?

शिंयांना भरला वारा !

सारिली भित फौजेची-धन्य जननि जनकोजीची ! १

बंदुका कडाबिनि यांच्या-फैरीवर फैरी शडती

तोफा जेजाला यांची-सरबत्ती होतच होती

मारुनी मुसंडी त्यांत-मोर्चावर केली गर्दी !

पाणी ओतुन तोफांत

ठोकिले खिळे कानात'

ठाके रणमैदानांत

द्याया धडकी जोराची-धन्य जननी जनकोजीची ! २

चरणारे भीमथडीचे-ते तुरग पंचकल्याणी

कांहीं प्यालेले होते-त्या मुळामुठाचें पाणी

इकडे तर भव्य रिसाला-काबुल खोकंद दुराणी

ते पठाण खैबर घाटी

करिती बहु आटाआटी

दावुनि चपळाई मोठी

भिजवी टोकें भाल्यांचीं-धन्य जननि जनकोजीची ३

वीरांच्या पायां खालीं-घोड्यांच्या टापांखालीं

धरणी गत घायाळाची-उठली भेदक किंकाळी

त्या निर्वाणीच्या कालीं--कोणी न कुणाचा वाली

दिसतील त्यां कापावें

येतील तयां शोडावें
यावीण दुजें ना ठावें

वृषि करी चामुंडेची—धन्य जननि जनकोजीची ४
वय पुसाल कितिसें होतें—विश्वास तरी तो मोठा
जयवंत 'जयाप्पा' त्याचा—'बापसे सवाई बेटा' !
पेटोनी क्रोधाग्नीनें—वैःग्रांचा शिजवी घाटा !

कुमक ना कुणाची पाहीं
कोणी येइल कीं नाहीं
हिमतीनें चालुन जाई

गाळण उडवी गिलच्यांची—धन्य जननि जनकोजीची ५

अश्वत्यामा द्रोणाचा-कीं अभिमन्यू पार्थाचा
कर्णवीर सूर्याचा वा कार्तिकेय रुद्रेशाचा
मारुती मारुताचा कीं इद्रजीत लंकेशाचा
तैसा शूराचा शूर
वैःग्रांचें दडपित ऊर
हांकून लावितो दूर

सेवा करि निज राष्ट्राची—धन्य जननि जनकोजीची ६

चटुनी अरबांना जोर-गेले खवळोनी पठाण
धारेखालीं कितीकांना-घडलें कंठाचें स्नान
कापितात कणसें तैशीं-कापिलीं शिरें बेभान
देहाच्या लाह्या फुटल्या
पगडीच्या कंगण्या सुटल्या

घोड्याच्या दुमच्या तुटल्या

हिंमत चढली फौजेची-धन्य जननि जनकोजी ७

“माझ्या अन्नाचे जे जे असतिल जिवाचे प्यारे
या माझ्या जखमा बघुनी-ज्यांना येतील शहारे
असनिल जरि सेवायाचीं-उघडीं स्वर्गाचीं द्वारे

ते लढोत मजसह धन्य

जावोत पळोनी अन्य ”

वच वदुनि असें सन्नान्य

गर्जना करी हल्ल्याची !-धन्य जननि जनकोजीची ! ८

नेकजात कडवे वीर-भरधाव चालुनी गेले

दाटी झाली चहुफुडुनी खाशाला खासे भिडले

भगव्या झेंड्याच्या खालीं-योद्धे ढालाइत पडले

बसुमार कत्तल झाली

भूमी रुविराने न्हाली

सिंध्यांची मूर्ति निघाली

काठी घेउन झेंड्याची-धन्य जननि जनकोजीची ९

दाढीके रखनेवाले काबुल कंदाहरवाले

खांडेसे लढनेवाले-जंगसे न हटनेवाले

सूं सूं सणणण् बाणोकी-बरसात बरसनेवाले

ऐशांचा पडला वेढा

झुंजार वीर तो गाढा

संतोषवि अमित गिधाडां

भागवी तृषा कार्लीची-धन्य जननि जनकोजीची १०

किल्ल्याच्या दरवाजाला-मारावी थडक गजान
पारधी चिरुन टाकावे-जो मत्त बराह तयानें
वृक्षांच्या संमर्दाना-द्यावी श्कर गेंड्यानें

सरकुनी जरासा मागे

तोंडानें बोलुनि 'घे! घे!

उधळोनी जाई वेगें

कोंडी फोडी वेढ्याची-धन्य जननि जनकोजची! ११

बंधारा दगड विटाचा-फोडावा जलओघानें

विदळाला तट दुर्भेद्य-की तोफेच्या गोळ्यानें

भेदावी शैलश्रेणी-देवेंद्र-तीक्ष्ण-वज्रानें

तैसा आवेशें भरुनी

सेनेचे तट पाडोनी

चापत्यें गेला निघनी

मति गुंग होय शत्रूची-धन्य जननि जनकाजांची! १२

दोन्हीही हातीं पट्टे-चढवोनी 'भाऊ' घुसला

आदित्य प्रळयकाळाचा-दैदिप्यमान तो गमला

कापित उडवित खाडोळी-गेला तो पुरता गेला

दरकेना छाती ज्याची

फिरवी न दिशा पायांची

चमके ठिणगी तेजाची

ऐशा त्या नररत्नाची-धन्य जननि जनकोजीची १३

धूळीचे लोट उठोनी-दिवसाची रजनी झाली!

घनघोर गर्जना चाले तोफांची चमके विजली

सर सर रुधिराच्या धारा-वर्षांनी भूमी भिजली

मुंग्यांचें वारुळ फुटलें

तें थांबायाचें कुठलें

उठले ते धावत सुटले

तनु निश्वल धैर्यांगेरीची-धन्य जननि जनकोजीची ! १४

पाठीवर अरब पठाण-पेंदारी पुढती पळती

दाढी शेडीची गाठ-तोडुन तुटणारी नव्हती

पुण्याइच ज्या साध्वींची तत्पति कहरांतुन सुटती

“पाणी ! पाणी !” मागून

कोरड कंठाला पडुन

कितीकांचे सुटले प्राण

बाजू न सोडि शर्तीची-धन्य जननि जनकोजीची १५

राष्ट्राचा शामीयाना-चौफेर तणावे तुटले

धीराचा एकच खांब-वायूसह झगडुनि डोले

हॉ ! पडेल, किंवा पडला-वसती मोठाले झाले !

एका खड्गाग्रावरती

दख्खनची अन्नू होती

तें खड्ग जयाच्या हातीं

त्या शिंदे कुलदीपाची-धन्य जननि जनकोजीची ! १६

बद्रिनाथ नारायण जो-लाविले तदानें डोळे

काशी विश्वेश्वर शंभू-तोही न जागचा हाले

बनदेवी अष्ट दिक्पाल-नाहीं कोणीही द्रवले

सांगा नाशिवाला काय
करितां येईल उपाय !
वदतां न मुखानें हाथ !

पूर्ति करी कर्तव्याची-धन्य जननि जनकोजीची

नीत वीत जागेवरती-जखमा झाल्या देहाला
जीवाचा होता कोण-तें पड्या बांधायाला
होवोनी शक्तीपात-झांपड पडली डोळ्यांना
खानानें धरितां हात
मारी झटका जोरांत
नरडीला देउन हात

शय्या केली धरणीची-धन्य जननि जनकोजीची

मृत्यूच्या दरबाराचा-शेवटाचा साक्षीदार
मातृ भूमिसाठीं सोडी-नैराश्याचा हुंकार
डोळ्यांतुनि खळ खळ वाहे ती उष्णांश्रुची धार
दिनमाणि पाठीला झुकला
संमुख परक्यांना झाला
शेवटचा धीरा पडला

सोडी न मूठ खड्गाची-धन्य जननि जनकोजीची !

तो ग्वालेंरीचा वाघ ग्लानानें मूर्च्छित झाला
रोहिले शिकारी आले-गोटांत उचलुनी नेला
नीचांनीं गृहकलहानें-तो पंचीप्यारा चिरिला

हर ! हर ! केले हो तुकडे !

हृदयाचे होती तुकडे

पण वदते ऐका तिकडे

रणदेवी पानपताची-धन्य जननि जनकोजीची ! २०

फत्तर हिमशैलेद्राचे-कारुण्यानें पाझरले

दुःखानें धवलगिरीचें-मुख धूसर होउन गेलें

गौरीशंकर नयनाचे-हिमबाष्प राशिवर घळले

पावन पुरुषांची आई

जान्हवी प्रपातें गाई

जीं स्मृतिचित्रे उत्साही

त्यांतुनी नाद ये हाची-“धन्य जननि जनकोजीची” २१

“भाऊ! भाऊ!”

“नानासाहेब ! आह्यां सारखे तुह्यांस पुत्र आहेत व आणखीही होतील परंतु भाऊ सारखा वंशु मिळणार नाही ” असे विश्वासरावांनी पानिपताहून-भाऊसाहेबांस कळू न देतां-पुण्यास पत्र लिहिलें होतें त्याप्रमाणें नानासाहेब स्वतः ५० हजार फौज घेऊन त्यांच्या मदतीस निघाले पण अर्ध्या वाटेतच त्यास भाऊसाहेब व विश्वासराव पडून मराठ्यांचा विध्वंस झाल्याचें वर्तमान कळलें-त्यावेळीं भाऊच्या दुखाचा त्यांस एवढा धक्का बसला कीं शेवटीं त्यांनीं पर्वतीवर “भाऊ! भाऊ! ह्याणून प्राण सोडिला !”

बोलता काय हे शब्द-‘भाऊ मज सोडुनि गेला।’
ही वार्ता कसली ? कर्णी-ओतिलें तप्त तैलाला !
तळमळती पंचप्राण-देहाचा भडका झाला !

शत्रुला न साहे मारा
ज्यापुढें न धरवे थारा
पळती ते सैरावैरा

ऐसा तुटला मम बाहू-भाऊ तुज कोठें पाहूं ?
करवीरीं रुसुनी जातां-धावलों तुझ्यामागून
प्रेमाची घालुनि आण-आणिलें तुला परतून
इच्छा पुरवाया सजलों-हे राजपदाहि सोडून
अत्यंत दिव्य ती प्रीति
तुजवरती माझी होती

रुसलास पुन्हां मजवरती

आतां पण कोठें जाऊं-भाऊ तुज कोठें पाहूं २

गेला होता विश्वास तूं येतासी परतून

तें विष मीं गिळिलें असतें-माववाकडे पाहून

ती जखम पुत्रदुःखाची-मरली असती मागून

घावावरि बसला घाव

हृदयाचा घेई ठाव

आतां न सुखाचें नांव

‘भाऊ’ कोणाला बाहूं-भाऊ तुज कोठें पाहूं ३

अवतार परशुरामाचा-अद्वितीय ब्राह्मणवीर

कर्णासम संकटकाळीं-जो स्वावलंबनीं धीर

जो युधिष्ठिराचि भासावा-घनघोर संगरीं स्थीर

ऐसा तूं भाऊराया !

दैवाची वळतां छाया

त्वत्सद्गुण गेले वाया

विरहातें कैसा साहूं-भाऊ तुज कोठें पाहूं ४

कां इतुका देहावरती-तूं उदार झाला होता !

का पुण्यपुरीला तूतें-मायेचा कोणी नव्हता !

गोतिचा उन्हाळा राया-तुजला कां झाला होता !

ममछत्र तुझ्यावरि हातें

तुज कमी काय जगिं होतें

मज कळवायाचें होतें

नसताच दिला मी जाऊं-भाऊ तुज कोठें पाहूं ५

ज्वरिपटकेवाले योद्धे-अटकेला जाउनि मिडले !
फटके बसतां शत्रूचे-पटकेहि गमाउनि आले !
फुटके हें दैवाचे माझे-चटके हृदयाला बसले

उधळिला सिंह कोल्ह्यांनीं

काढिला पाय व्याघ्रांनीं

घेतला धाक शेळ्यांनीं

कुठवर शोकाला गाऊं ? भाऊ तुज कोठें पाहूं ६

उचलुनी तळी शत्रूची- 'एळकोट करुनी थावा

ऐसा जवरा लढवय्या-कां हात हालवित थावा

मग बरा ह्मणावा 'खान'-प्राणानें केली सेवा

पाहिजे तिथें जातीचें

ना काम मेढपाळाचें

खाउनी अन्न स्वामीचें

आले हे नांव गमाऊं भाऊ तुज कोठें पाहूं ७

घोरांत शत्रु पाडावा-ते स्वतांच घोरात पडले !

मारावा मर्मी डंख-ते डंखी होऊन आले !

चारावी रिपुला धूळ-ते धुळींत लोळत पडले !

ग्रासितां राहु चंद्राला

मुक्ती तारे तेजाला

सुटका त्याची करण्याला

कां प्राणदान हें देऊं-भाऊ तुज कोठें पाहूं ८

जातीचे पुरुष असोनी-बायका होउनी आले !

ज्या खऱ्या बायका त्यांच्या-अभ्रवर पडले घाले !

आईबापाविण मुलगे-कित्येक पोरके झाले !

आमाच्या भेटी कुटल्या ?

प्रीतीच्या माळा तुटल्या

दोन लाख विधवा रडल्या

कां प्राशोनी विष घेऊं-भाऊ तुझ कोठें पाहूं ९

आगींत उडी घेतांना-त्या तुमुल युद्धसमयातें
पळपुटे अशांच्या हातें-त्वां निरोप दिधला मातें

‘ स्वर्गांत पोचलों आह्मी-पावावें ना दुःखातें ! ’

मी वडील असतां मातें

सोडोनी जगतीं येथें

तुज उचिताची जाणें नव्हतें

कां स्वर्गीं उडुनी घेऊं-भाऊ तुज कोठें पाहूं १०

अप्पांच्या जवळी बधो ! स्वर्गीं गेला असशील

बाजीही विश्वासाला-घेउन बसले असतील

तुज पाहतांच दोषांनो-मज दोष दिले असतील

संसार न झाला ज्याचा

बळि दिला अशा भावाचा

उरला वंश न काकांचा

हें शल्य कसें तरि साहूं-भाऊ तुज कोठें पाहूं ११

तूं दरबारीं दिसशील-ह्मणुनी मी तेथें जातां

दरबार ढाळितो अश्रू-मी “ भाऊ ! भाऊ ! ” वदता

परतुनी शयनमंदीरीं डोकावुनि तुजला बघतां

स्वकरीं ठेवोनि कपोला
अश्रूंच्या वाही माला
त्या तुझ्या धर्मपत्नीला

कोणत्या वचें समजावूं-भाऊ तुज कोठें पाहूं १२

जे सुभेदार सरदार-विसरले तुला साचार
अंगचोर विधिच्या नावें-फोडिती खडे ते फार
मीही विसरावें तुजला-सांगतात गोष्टी चार

जे मोठे मोठे राव
दावितात स्वामीभाव
त्यानींच बुडविलें नांव

हे सारे भोजनभाऊ-भाऊ तुज कोठें पाहूं १३

दुःखद हृदयाचे पीळ-उकलून कुणा दावावे
जे कसेसेच मज होतें-तें कसें मुखीं बोलावें
बंधुप्रीतीचें वेड-वेड्यांना कसलें ठावें !

सौमित्रासाठीं हाय !
श्रीराम रडे असहाय
माकडांस त्याचें काय

बोलून कशाला दावूं-भाऊ तुज कोठें पाहूं १४

तव वसतिक्रीडास्थानें दुःखातें करिती जागें
हा शनवाराचा वाडा-खायास धांवतो मार्गें
ही धुरा राजशकटाची-ओढाया मन ना लागे

एकान्तस्थल पाहून
पर्वतीवरी येऊन

बसलों तरि विरहक्षीण

जाईना क्लेशद आयु-भाऊ तुज कोठें पाहू १५

उपवासी भाऊ गेला-गिळवे न अन्न हें उचला

तो निजला भूमीवरतीं-भूमीवरतीं मज घाला

तो गेला वाऱ्यावरतीं-वाऱ्यावर मजही घाला

उघडा तेजाचा लाल

गेला घेवोनी काळ

मज हवी कशाला शाल !

पडला काळाचा बाहू-भाऊ तुज कोठें पाहू १६

बसलां कां शयनाभवतीं ?-खालीं घालोनी माना

आगिले कशाला वैद्य ?-जाऊन भाउला आणा !

आला का माझा 'भाऊ' ?-अंधारी आली नयना !

एक वेळ भाऊ बोल !

बोल हा चालला खोल !

करूं नको मदाशा फोल !

ये आलिंगन बा ! देऊ-भाऊ तुज कोठें पाहूं १७

“भाऊ ! भाऊ !” करितांना-गेला देहांतुनि श्वास

जीवास लागला ध्यास-पण पुरली नाहीं आस

दुःखावर बसला डाग-हळहळला सारा देश

इतिहास महाराष्ट्राचा

उज्वल बंधुप्रतीचा

अजुनीहि पर्वतविरचा

वाहे या शब्दे वायू-भाऊ तुज कोठे पाहूं १८

“ वडगावावरचा वीर ”

(महादजी शिंदे)

पेशवाई मिळविण्याकरितां शेवटीं राघोबादादा-सारख्या भारतीय महावीरानें मुंबईकर इंग्रजांचा आश्रय केला । राघोबास बरोबर घेऊन ‘ जनरल स्टूअर्ट ’ व ‘ कर्नल के हे दोन रणशुंजार आणि हिथ्येबाज इंग्रज सेनापति पुण्याच्या रोखानें निघाले दोहोंत स्टूअर्ट फाकडा हा फारच पटाईत होता त्यानें तीनच दिवसांत खंडाळ्याच्या टेकडीवर आपलें निशाण लाविलें ! कर्नल के हा पनवेलीच्या मार्गानें तोफखाना घेऊन मोठाल्या मजला मारून स्टूअर्ट यास येऊन मिळाला !

पुणें दरबारास ही वेळ मोठ्या आणिवाणीची होती. इंग्रजांचा पक्ष विजयी झाल्यास पेशवाई त्यांच्या पंजांत सांपडणारी होती. अशावेळीं पुणें दरबाराचे सेनापति देखील किती दक्ष व रणोत्सुक असले पाहिजेत हें कांहीं सांगायला नको. हरिपंत फडके, बर्वे, होळकर वगैरे नामांकित सरदारांनी तळेगांवापासून बोरघाटापर्यंत मान्याच्या सर्व जागा रोखून ठेविल्या होत्या. भिवराव पानशांचा विजयी तोफखाना बीनीवर होता. आणि सर्व सैन्याचें आधिपत्य ज्या वीरभूषणाकडे देण्यांत आलें होतें त्या महादजी शिंद्यांनीं तर प्रतिपक्षास पराजित करण्याची प्रतिज्ञाच केली होती !

युद्धास तोंड लागून पानशांच्या तोफखान्याचा वर्षाव, फडक्यांनीं इंग्रजी पलटणीस मारिलेली धडकी आणि बरव्यांच्या पराक्रमाची शर्थ्यांनीं इंग्रजांची दाणा-दाण उडत असतां स्टूअर्ट यासही इतका रणावेश चढला

कीं त्यानें जिवाची तमा न धरितां गर्दीत घुसून बेलाशक
 हेंदोसच केला ! त्याच्या शौर्यानें आनंदित झालेल्या मरा-
 ठ्यांनीं 'फाकडा' यापदवीनें त्याचा गौरव केला ! शिंदे तर
 लालीलाल होऊन बेफाम लढत होते या लढाईत स्टूअर्ट
 व कर्नल के हे दोन्ही सेनापति मारुन झाले. मराठ्यांच्या
 चतुर सेनापतीनें वळसे घालून शह लावून इंग्रजी फौज
 वडगांवावर कोंडली आणि तिला शरण घ्यायास
 भाग पाडिलें !

'राघोबा' अंतीं झाला-केवळ कलहाची ज्वाला
 मुंबइहुन घेउन त्याला-स्टूअर्ट फाकडा आला
 बोरघाट घालुनि मागे-खंडाळ्यावरती चढला

'कां अमुच्या गृहकलहांत
 हा रिपु घालितसे हात ?'

चावून खालचा ओठ

ये महादजी रणधीर-वडगांवावरचा वीर १
 "खंडाळ्यावर खाडोळी-शत्रूची उडवायाची !
 शिंद्यांच्या कुलकीर्तीची-भजि नौबत झडवायाची !
 विजयलक्ष्मि बाहूवरती-बसवोनी आणाय्याची !"

घेउनी प्रतिज्ञा शिंदा

युद्धीं लढवय्या खंदा

देशाचा चाकर बंदा

उपसून निघे समशेर-वडगांवावरचा वीर २
 तळ दिला तळेगांवाला रोंखिलें बोरघाटाला
 निवडोनी एकेकाला-साबित जंग सरदाराला

भाऱ्याच्या जागीं ठेवी-कोंडाया रिपु-सिंहाला
 बीनीच्या सरदारांचा
 भिवराव पानसे याचा
 ताफा चमके तोफांचा

ठाकला तिथें झुंजार-वडगांवावरचा वीर ३
 श्रीमंत पेशवे त्यांच्या-गादीच्या पुण्याईची—
 बुद्धीचे सागर नाना-त्यांच्या समयज्ञपणाची—
 जे समर धुरंधर शिंदे-त्यांच्या भुजसामर्थ्याची—
 ती खरी परिक्षा वेळ
 शूरांचा जमला मेळ
 झाला एकच कळोळ

चमके बिजलीची कोर—वडगांवावरचा वीर ४
 होत्या सातच त्या तोफा-चतुर मात्र गोलंदाज
 एकेका गोळ्या सरसी-निरवी शत्रूचा माज
 संग्रामीं जयमरणाची-रिपुनेंहि लाविली पैज
 उडावित घोड्याची नाल
 वाढवीत पुढची चाल
 कापीत शत्रुचा नाळ

घेरा घाली चौफेर—वडगांवावरचा वीर ५
 निर्झर वारी—धर अचल-कीं मदधारा—धर दंती
 किंवा जैसा शोभावा-उत्फुल्ल पलाश वसंतीं
 कीं पयोद वर्षाकारी-कीं जास्वंदीची पंक्ती
 ऐसा रुधिरें भिजलेला

घेउन भगव्या झड्याला

हैदोस कराया सजला

सोडिना जय-निर्धार-वडगांवावरचा वीर ६

दुंगल करण्याला आला-संगीन खोउनी वैरी

आगीचा होउन मारा-फैरीवर झडल्या फैरी

रक्तानें ओलीं झालीं-भाल्यांचीं टोके सारीं

हुकुमा सरसी वेगानें

वडगांवाच्या रोखानें

वळवी रिपु जें निजसैन्यें

देई गैबीचा मार-वडगांवावरचा वीर ७

कितिकांचे तुटले हात-कितिकांचे तुटले पाय

किति शिरें तनूविण पडलीं-किति शिरोविहीनहि काय

किति याचिति जल धायाळ-पडल्या जागीं निरुपाय

शूराला लागे चुरस

तोंडाला आली खरस

उत्तेजित करि सैन्यास

घेईना परि माघार-वडगांवावरचा वीर ८

जयवंत 'जयाप्पा' शिंदे-नागोरावरचा वीर

यमुनेच्या घाटावरचा-'दत्ताजी' शिंदे शूर

योद्धा कुरुभूमीवरचा-'जनकोजी' संगरधीर

त्या दिवशीं आकाशांत

सुरवर यांच्या समवेत

डोलत होते मोदांत

वंशज विजयी ठरणार-वडगांवावरचा वीर ९
आकाशांतोनी पडती-त्यावर पुष्पाच्यामाला
कडनिकडीच्या समयाला-चपल हस्त गुते त्यांला
जणु दे लतिकांजवळी तो-त्या माला ठेवायाला

अमर लोक आकाशांत

शार्दूल गुहाद्वारांत

विस्मित होते पाहात

नरसिंहाचा अवतार-वडगांवावरचा वीर १०
फडक्यांनीं धडकी सरसी फोडिली फळी शत्रूची
बरव्यांनीं बरवी धरिली-दोन्ही बाजूंनीं कैची
पानसे सारखा वर्षे-बरसात तोफ खान्याची

‘स्टूअर्ट’ जाहला ठार

‘कर्नल के’ निजला वीर

सुटला सेनेचा धीर

तें करी गर्जना थोर-वडगांवावरचा वीर ११
पांढरा नावटा बोले-“थांबवा कत्तल बाजीला” !
चचलोनी टोपी हातें-करि सलाम टोपीवाला !
खड्गें घेई नमनाला-ग्वालेरी पगडीवाला !!

इतिहास स्वकरीं घेतां

वडगांवाला पाहातां

हा रिपुमित्रांच्या चित्ता

देतो स्मृति वारंवार-वडगांवावरचा वीर

“ एक काळ ऐसा होता ”

(१) जुना भारतकाळ (२) श्री छत्रपतींच्या वेळचा मराठी काळ (३) पेशवाईचा काळ (४) पेशवाई बुडाल्यापासून तों श्री. विष्णुशास्त्र्यांपर्यंतचा काळ असे हे काळाचे निरनिराळे ४ भाग आहेत

भाग १ ला

जग निद्रित होतें जेव्हां-वेदांत घोष करणारे

जग अज्ञानावस्थेत-शास्त्रे तेव्हां रचणारे

जग उघडें होतें जेव्हां-तें उन्नतिला मिडणारे

ज्ञानवंत जन मतिमंत

धन विद्येनें श्रीमंत

होते येथेंच अनंत

-रोमांच येति आठवतां-एक काळ ऐसा होता १

एक वेळ गेले शब्द-काय ते पुन्हां फिरनावे

येवो प्राणांतिक काळ-सत्य ते करुन दावावे

भीतीचें नांव कशाला-स्वत्वातें प्रगट करावें

सत्वाचा उज्वल दीप

सत्याचें निर्मळ रूप

आर्यांची कीर्ती अमूप

येई ज्याकाळीं बधतां-एक काळ ऐसा होता २

पाहिजे शूर कां तुह्मां ? वाचा अर्जुन चरिताला !

कां हवा तापसी सांगा !-पाहा विश्वामित्राला !
निग्रही पाहिजे कां हो !-अवलोका जा भीमाला !

एकेक अलौकिक मूर्ति

करि कर्तव्याची पूर्ति

मिळवी शाश्वत जी कीर्ति

त्या नर रत्नांचा दाता-एक काळ ऐसा होता ३
पाठीस घातला ज्याला-रक्षक होतील त्याचे
कुणि आश्रित होऊन आला-तर तरुवर हे छायेचे
कुणि चातक होऊनि आला-तर पयोद हे मायेचे

चंदन घासून तनूचें

परक्यांना सुखवायाचें

श्रेष्ठत्व भारतीयांचें

जन वर्णिते येतां जाता-एक काळ ऐसा होता ४
पर धर्माचे ना द्वेषे-निज धर्माचे अभिमानी
ना गुलाम करितिल कोणां,-राखतील अपुलें पाणी
अपहार न ठावा ज्यांना व्यवहार नीतिचे ज्ञानी

भाववंत श्रद्धावत

स्वातंत्र्याचेही भक्त

ऐहिक विश्वास विरक्त

प्रसवी जो आर्य श्रेष्ठां एक काळ ऐसा होता ५

“ सोन्याचा कोठें धूर ? तर भारत खंडामध्ये
कोठें रत्नांच्या खाणीं ? तर हिंदुस्थानामध्ये
अमृताची वृष्टि कोठें ? तर आर्यावर्तामध्ये ”

हैं यश परक्यांनीं गावें
मन अगदीं मोहुन जावें
तारुवर भटकत यावें

पाहाय्यातें सुंदरता—एक काळ ऐसा होता ६

“एक काळ ऐसा होता.”

भा. २ रा.

विनतारांचे संदेश-सोडावे रायगडानें
त्यावरुनी इतर गडांनीं-मुंजावें अति जोमानें
गोळ्यांच्या पर्जन्यानें-मिजवावीं रणमैदानें
शौर्याचा पाहुनि थाट
तोडात घालुनी बोट
फिरवावी रिपुनें पाठ

व्हावी भुइ थोडी पळतां—एक काळ ऐसा होता १
गिरि-कुहरांतुनि उफळेनी-वनराज केसरी यावा
कीं ज्वालामुखि भडकेनी-आर्गांचा लोळ उठावा
कडकडुनी जलधरमाला—वीजेचा गोल तुटावा
शिवबाची स्वारी उठली
भ्रुकटी कोणावर चढली ?
घटिका कोणाची भरली ?

ऐसी चाले जन-वार्ता—एक काळ ऐसा होता २

भूपाल महाराष्ट्राचा-दरबारीं जेव्हां यावा

“श्री छत्रपती शिवराज”-जयघोष असा उसळावा

सरदार शिलेदारांचा-संघात उभा ठाकावा

गोव्याचा टोपीवाला

दिल्लीचा दाढीवाला

मान्य जो तयांसहि झाला

लववितात अपुल्या माथां-एक काळ ऐसा होता ३

जे औरंगाबादेचा-बेरंग करोनी फिरती

दाभोळावर वेगाने-टोळासम जाउन पडती

सुरतेच्या सुरतीवरती-जे हात फिरउनी येती

गो-विप्रांचे ते वाली

विजयाचा तिलक कपाळीं

लावोनी ज्या त्या वेळीं

श्टले निजदेशा करितां-एक काळ ऐसा होता ४

वेढिला पुरंदर किल्ला-गाजी दिल्लीखानाने

कोंडाणा कोंडुन धरिला ‘जयसिंह’ समर धीराने

किल्ल्याचे तट लढताती-मोक्या आणीबाणीने

जरि शिरे तुटोनी पडती

शिवरायाची आज्ञा ती

तरि कबंध पाळित असती

स्पृहणीय राजभक्तीचा-एक काळ ऐसा होता ५

जन्मभूमि साठीं सांगा-जातिल मृत्यूच्या द्वारीं

कुलकीर्ती साठीं सांगा-काळाचे होतिल वैरी

देशबंधुसाठी सांगा-शेषावर करितिल स्वारी
 समशेरी नाचविणारे
 भाल्याला खेळविणारे
 चापाला भूषविणारे

या शूरांचा जो दाता-एक काळ ऐसा होता ६
 जमवून मांड घोड्याला-भरधाव कसा फेंकावा
 जातां जातां खड्गाने-रिपु-कंठ कसा छेदावा
 नाचवीत भाला हातीं-कैसा शत्रू वेधावा
 हें शिक्षण नव तरुणांचें
 'देशभक्त' या पदवीचें
 ना. बी. ए. एल्ल् बीचें

उपयोग काय पण आतां-एक काळ ऐसा होता ७
 शिवरायासाठी अपुलें-सौभाग्याहि मळवायाला
 एकुलता एकच पुत्र-तोही पण गमवायाला
 तत्पर व्हाव्यात सुखानें-धन्य ! धन्य ! साध्वी विदुला
 अपुलें फुटलेंहि कपाळ
 राहो सुखि शिव भूपाल
 येवो देशास सुकाल

इच्छा विदुलांच्या चित्ता-एक काळ ऐसा होता ८
 जें महाराष्ट्र भूमीची-होती भाग्याची सृष्टि
 कोणाची जननी व्याली-टाकेल वांकडी दृष्टि
 कोणाची छाती होती-बोलेल वांकड्या गोष्टी
 रावा पासोनी रंका

नव्हती कोणाला शंका

शिवबाचा एकच डका

चहुदिशेस वाजत होता—एक काळ ऐसा होता १०

घेवोनी उत्कठेनें-वाचावा गत इतिहास

भिजवावीं त्याचीं पाने-सोडावा दीर्घोच्छ्वास

नयनीं किल्ले पाहोनी—व्हावें चित्तांत उदास

आठवून त्या त्या गोष्टी

लक्ष्म आजची सृष्टी

अंतरात व्हावें कष्टी

येती वच सहजीं वदता-एक काळ ऐसा होता ११

“ एक काळ ऐसा होता ”

भाग ३ रा

राधोबा कोठें आहे :-अहमदाबाद वेशीला

कोणी हणती छे । मिडला-अजमीराच्या कोटाला ।

इतुक्यांत बातमी आली-थडके तो मुलतानाला ।।

जों अधिपति लाहोराचा—

पोषाख चढवि युद्धाचा

सेना गति पुण्यपुरीचा—

थडके लाहोरा पुढता ।।—एक काळ ऐसा होता १

कृष्णा—काठाचे घोडे-अटकेला पाणी प्याले

सह्याद्रीचे रणशूर-ते हिमालयाला मिडले

हास्तिनापुराची लक्ष्मी ढालेवर घेउन आले

स्थाना तें अडवायाची
छाती नव्हती एकाची
पटिका वैभव काळाची

येतात अश्रु आठवितां—एक काळ ऐसा होता २
ह्रैसुरचा वाघ निघाला-सावनूर काविज केले !
धारवाडच्या रोखानें-पंजाचे डावचि खेळे ! !
खेळ खेळ बेटा ! खेळ-पाहा पण उघडुनि डोळे !
युद्धाचे तालीमवाले
पटवर्धन चालुन आले
पाहाताच सावज लोळे

स्फुरते तनु ज्यातें स्मरता—एक काळ ऐसा होता ३
हैदराबादचे वरि-पाणी राखाया झटती
भाऊच्या समशेरीचें-पाणी चाखानी पळती !
राहील कोठचें पाणी !-पाण्यानें तोंडें सुकती ! !
हत्तींच्या सोडेवरती
घोड्यांच्या तोंडावरती
जय चिन्हे शोभा देती

शौर्य श्री-वर्धनकर्ता—एक काळ ऐसा होता ४
एका निजराष्ट्रासाठीं विप्र, क्षत्रिय तैसे वैश्य
जातिभेद विसरुन अपुला व्हावे एकत्र समस्त
एकीचें कटले होतें-सकला चित्ती स्वारस्य
त्यः देशान्नातेच्या कालीं
म्यातंडः-निशाणा खालीं

देशभक्त वेळोवेळीं

यावेत सोडूनी स्वार्था - एक काळ ऐसा होता ५
गारदी फौज खानाची सगीन खोंबुनी चाले
ग्वालेरीच्या पागेचे-सरदार तोलती भाले
माळवी रिसाले भव्य हेवा-रव करिते झाले

पांढऱ्या गजावर बसुनी

पेशवे निघाले सजुनी

इद्राची स्वारी हणुनी

भास हाच व्हावा चित्ता-एक काळ ऐसा होता ६
गड दुर्ग न ऐसा उरला-बोंचला न ज्याला भाला
ऐसा न कोणता प्रांत-जो पुण्यपुरीस न भजला
भूपती न ऐसा कोणी-श्रीमंतांस न जो लवला

ज्या दिशेस मुख फिरवावे

तेजाचे किरण पडावे

डोळे हे दिपुनी जावे

वैभव रवि होता चढता-एक काळ ऐसा होता ७
गारांचा पाउस बरवा बरवी न वृष्टि शिंद्यांची
स्वारी जी होळकरांची-त्याहून बरी व्याघ्राची
धडगति ना यद्वैवाची-त्यांनाच गांठ फडक्यांची

ज्याची शत्रूंना भीति

अत्यंत वाटली चित्तीं

गेल्या गेल्या त्या मूर्ति

तोंडानें बोला आता-एक काळ ऐसा होता ८

“हर!हर!” मजोनी गेला-ध्वनि दोन्हीही टां काशीं
 हर देई याची साक्ष रामेश्वर काशीवासी
 एकाया येइल काय २-रवि रोज येइ उदयासी
 गिरिरीखरावर जाऊन
 रणतीर्थांना पाहून
 स्थिति एकदर जाणून
 चंडांशुहि स्मरतो बुडतां-एक काळ ऐसा होता ९

“ एक काळ ऐसा होता ”

भाग ४ था.

कोरेगांवाच्या पगड्या-खुशीवर झळकत होत्या
 अष्ट्याच्या संग्रामाच्या-तर्कारी लटकत होत्या
 बंदुकीमुळे फुटलेल्या-गेहिं गेहिं ढाला होत्या
 गाजाविलेल्या शौर्याचा
 ओढवलेल्या दैवाचा
 इतिहास मुखें शेवटचा
 सांगती शूर हळहळतां -एक काळ ऐसा होता १
 पारतंत्र्य शय्येवरती-भारत निजलेला होता
 आंखडून साऱ्या नाड्या-दम छातीमध्ये होना
 आकळ्या दिल्या जोराने-शेवटीं अचेतन होतां
 मिरतेला उठला बार

कानपुरीं झडली फैर

दिल्लीस माजले वैर

दीप होथ मोठा विशतां—एक काळ ऐसा होता २
शाले नानासाहेब-साहेबांचे तें काळ !

केले तात्या टोप्यांनीं-टोपीवाल्याचे हाल

झांशीची लक्ष्मी अबला-प्रबलांशीं करि कळोल

आला हाताशीं स्वर्ग

मिरवी जो तो निजगर्व

भूपाल हणवती सर्व

कोणी न कुणाचा शास्ता—एक काळ ऐसा होता ३

मर्दांच्या मर्दुमकीचे-पोवाडे राचिले जाता—

लढवण्यांच्या नांवाची-ती थाप डफावर पडतां—

स्वातंत्र्याच्या काळाला-शाहिर हौसेनें गातां

तो सुधारणा नव आली

गेलेल्या वैभव-कालीं

भुरळ ती मनाला घाली

तिजला ही भुलली जनता—एक काळ ऐसा होता ४

देवधर्म मानुन झूट-घालावा भलता वाद

संध्यास्नानें राहोत-जावें नित हाटेलांत

भक्षावें तेथ अभक्ष्य—तें अपेय पान करीत

ढबव्यातिल मंडुक जैसे

पंकिल भक्षोनी घोषे

डर डरती कटु आवेशें

बोलाव्या तैशा वाता-एक काळ ऐसा होता ५
 परक्याची संस्कृति गावी निंदावे वंथ ऋषींना
 आचार उचलुनी त्याचे-हिणवावे साधुजनांना
 देव्हारें माडुन त्याचें-हांसावे देव्हान्यांना

आर्यांच्या सद्धेदांचा

आचार्यांच्या ग्रथाचा

अभिमानहि नुरला साचा

पोषाखांताहि परवशता-एक काळ ऐसा होता ६
 इंग्रजी शिरोनी थोडें-पुस्तकी ज्ञान मिळवावे
 एखादी पदवी मिळतां-विद्वान ह्मणून मिरवावे
 दाणीचें तांडव करितां-परशद्ध मधे घालावे

देशाच्या पोकळ गोष्टी

करितांना केवळ ओष्टीं

एकाला दुसरा पुष्टी

देई श्रम कांहिं न करितां-एक काळ ऐसा होता ७
 विल्यमचे ह्मणणे कीं- 'कालिदास सत्कवि कसचा !
 मानिएर बोले त्याला 'कर्ता कृत्रिम कवितेचा'

आह्माला मान्य असाव्या-मत्सर-ग्रस्त तद्वाचा !

अमृच्या विद्वद्रत्नांना—

परके निंदित असतांना—

आह्मी तुकवाव्या माना !

ग्रंथही न केवळ बघतां-एक काळ ऐसा होता ८

‘शिव भूप लुटारू होता’-ढोलकें अह्नी बडवावें !

‘अक्षर-ओळख त्या नव्हती’-तुण तुणें अह्नी ताणवें !!!

‘विश्वासघातकी होता’-सुरांत सूर मिसळोवें !!!

मुकलों राज्याला जसे

मुकलो बुद्धीला तैसें

कोणी सांगितले जैसें

मानावें तैरो चित्ता एक काळ ऐसा होता ९

जोवरी विष्णुशारुच्यानीं-लेखणी उचलली नव्हती

लेखणी कशाची छे-हो !-स्वाभिमान दीपज्योती

जोवरी लोकमान्याची-निश्चयांत मूर्ती होती

निजपूर्वज-वचक तोंची

आपुली खांच उदराची

भरण्यासाठीं स्वत्वाची

दिसले जें विक्री करितां-एक काळ ऐसा हो ॥ १०

“केवळ देशा करितां !”

स्वदेशा करितां लढतां लढतां समरांगणावर पतन
धावलेल्या आपल्या पुत्रानें आणखी काय सांगिलें ! असें
बापानें गर्हिवरून विचारिलें तेव्हां अंतसमयीं जवळ
असलेला त्याचा मित्र बापास त्या मृतवीराचें श्रेवटचें
भाषण सांगत आहे

प्रिय पुत्र दिवंगत झाला-स्वातंत्र्य-रणीं लढतांना
तन्मित्रें शोकद-वार्ता-कथिली माता पितरांना
मातेची शुद्धी गेली-करि विलाप भगिनी नाना

‘बाळ काय वदला अंती ?’

पुसतसे तात शोकातीं

कथि तदंत्य-वाणी तो ती

“जन्मुनी धन्य मी झालों-देशाच्या कामीं आलों” १

‘शूराच्या वंशीं शूर-वीरांच्या सुकुलीं वीर

मर्दाच्या पोटीं मर्द-धीराच्या उदरीं धार’

मज जागृति या वचनांची-देत होति ही समशेर

कुल देवी हीच भवानी

कुल-पुरुषानीं वंदोनी

कुल भूषविलें सकलांनीं

तें यश रक्षायी झटलों-देशाच्या कामीं आलों २

उलटला रंग युद्धाचा-‘घे मार’ सुरू जें झाली

स्मृति झाली तें स्वजनांची-क्षण वृत्ती होय निराळी

तो "केवळ देशा करितां"-हीं ध्वजाक्षरें वाचीयलीं

तेव्हां पासुन खड्गानें
किति रक्त प्राशिलें नेणें
तें तेंच एकले जाणें

मी कर्तव्यीं रमलेलो-देशाच्या कामीं आलों ३

ना प्रभाव या हातांचा-सारा जननी दुग्धाचा
ना विक्रम मद्देहाचा-आर्यांच्या कुलकीर्तीचा
नाचविला मगत्राज्ञेंडा-ज्यांनीं शिवछत्रपतींचा
माता पितराची प्रीती
त्यांच्या ठायीं मद्दकी
तुटली उभयांची ग्रथी

सेवेला त्याच्या मुकलों--देशाच्या कामीं आलों ४

एकुलता होतो एक-माता पितरांनीं तुमचा
कोमल हृदयाची भागिनी-बंधु मी एक प्रेमाचा
ऐकतांच मन्निधनाला-लोटेला पूर बाष्पाचा
पृथ्विराज पडला जेथें
तानाजी निजला जेथें
दाखवून निज शौर्यातें

स्वातंत्र्य रणीं त्या निजलों--देशाच्या कामीं आलों ५

मंदारपुष्प नव माला-घेवोनी निर्जर बाला
खेळवीत निजहास्याला दाखवीत मुकुटी-लीला
वाद्यांच्या घेरून ताला-वाजवीत घुंगुरमाला

आला हा त्यांचा मेळा

दिसतसे स्पष्ट नयनाला

मित्रा ! जननी जनकाला—

जा कळीव; 'स्वर्गी गेलों—देशाच्या कामीं आलों' ६

हृदयावर ठेउन हात-शोकानें विड्ढलनात

वर आकाशीं पाहात-वदला गद्गद कंठांत

'बाळा ! राखोनी नांव-केलें मज धन्य जगांत

देशाची आज्ञा होतां

जे केवळ प्राणाकरितां

कचरतील लढतां लढतां

तत्कर्णीं वाणी खेळो—'देशाच्या कामीं आलों ७

परीक्षा पास झाली; पण पुढें काय ?
“ दास्य हेंच ना त्वध्येय ” ?

जाहली परीक्षा पास ऐकिली मीहि ती वार्ता
नवसास पावला देव-झाली ती श्रमसार्थकता
‘ कृतकृत्य जाहलों ’ ऐसे-गमतें आजी त्वच्चित्त
रात्रीचा करुनी दिवस
गणितां न नेत्रविकृतीस
जपता न तेंवि प्रकृतीस
मिळविलें यश परी हाय !-दास्य हेंच ना त्वध्येय ? १

कारागृहिं पडली आई-पाहते दीनवदनानें
भाळ्सास लावुनी हात-न्हाते ती अश्रुजलानें
तोडून कडाकड बेड्या-फेंकाव्या निजहस्तानें
ऐशा निकराच्या वेळीं
दु.खाची पेटे होळी
जन्मभूमिची आरोळी
तुज अरण्यरोदन होय—दास्य हेंच ना त्वध्येय ? २
देशानें आशा केली-‘ फिरवील दिवस हा माझे ’
जन्मभूमि वाळित होती-‘ उचलील संकटीं ओझें ’
राष्ट्रेच्छा कीं उघडील-स्वातंत्र्याचे दरवाजे
जन्मलास ज्या देशांत

वाढलास ज्या भूमीत
त्यांचा अभिमान तुझ्यांत

सांग ? सांग ? तरुणा ! काय ?-दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ३

बीनीवरचे सरदार-लढताना पडले युद्धीं
उरलेले बघती मागे बोलाविति तरुणा आधीं
ती कर्तव्याची हांक-स्वार्थाध तुझी पण बुद्धी
ये अशिक्षिताताहि वारें
मर्दाचा देह थरारे
घोकुनी बुकाचे भारे

तव सत्व लयाला जाय-दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ४

देशभक्त-चरितें ज्यात घोबलास ना इतिहास ?
पृथ्विराज शिवरायांनीं मोहिलें न काय मनास ?
कर्तृत्व त्यांचें तुझिया-हालवी न का हृदयास ?
पोटासाठीं अभ्यास
बुद्धीचा तेथ विकास
व्हायाचा नाही खास

तव उदाहरण या योग्य-दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ५

तो प्रतापराणा तरुणा !-बी. ए. झालेला नव्हता
शिवभूष परीक्षा द्याया-ए. मे. ला बसला नव्हता
पण देशाकरितां होता-धगधगत त्यांचा आत्मा

देशभक्त एकाहि पुरतो
देशमुक्त करण्याला तो

इतिहास तयाचा तुज तो

श्रुत असतां निःसंदेह-दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ३

बाजी तानाजी गाजी ते एसाजी नेताजी

संताजी आणि धनाजी बा ! राणोजी दत्ताजी

राखोनी अपुली बाजी--खपले देशाच्या काजीं

तो उज्वलतेचा काळ

ही परवशतेची वेळ

दोहोंत घालुनी मेळ

ठरविलें तुवां अनिवार्य--दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ७

ब्रह्मचर्य देशासाठीं-गार्हस्थ्यहि देशासाठीं

विद्यार्जन देशासाठीं-द्रव्यार्जन देशासाठीं

संसारचि देशासाठीं--काहींच न अपुल्यासाठीं

हें ध्येय असें आर्यांचें

तत्पुत्र ह्यणविणाराचें

यत्कीर्ति चपला नाचे

तत्कुलीं जन्मुनी देह--दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ८

'आचार्य' 'भट्ट' पदवींचे-विद्वान इथे बा ! होते

ज्यांच्याशीं तव विद्वत्ता-लागेल न पासंगाते

ते गुलाम होण्याकरितां--विद्या शिकलेले नव्हते

ज्योतिःशास्त्राला शिकशी

गणितांत हुषारहि ठरशी

उपयोग काय देशाशीं

ह्यणवि तूं 'भास्कराचार्य'--दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ९

लागली चहुकडे आग-डोंबळा उठला भंवतीं
 आरक्त कराल ज्वाला-देहाग्रा चाटुन जाती
 काढा हो ! काढा कोणी-असहाय बधु ओरडती
 रुधिराचें होउन पाणी
 जावें हृदयीं वळवळुनी
 जावें जेथें धाडिनी

तेथें न वाहतां पाय-दास्य हेंच ना त्वध्येय ? १०

‘ घरभेद्या ’ होउन जेव्हां-करिशिल तू बंधुद्रोह
 ‘ चुगलखोर ’ होउन जेव्हा-लाविशील स्वजनीं दाह
 फसविशीं अविश्वासीं जें-तूं राष्ट्रीयंचे देह
 जें विकशिल अपुलें शील
 तें मान्यतेस येशील
 पदव्याही तुज मिळतील

करि पुरुषार्थास अपाय-दास्य हेंच ना त्वध्येय ? ११

समाप्त.

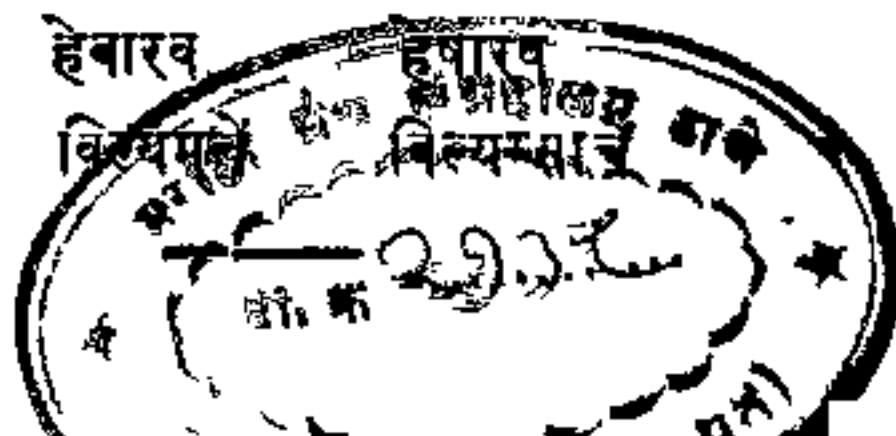
शुद्धिपत्र.

(संग्रामगीताचें)

पान	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	१५	झटती	छळिती
५	२०	पोळुनी	पोळोनी
६	१५	ज्याचा	ज्यांचा
७	१६	अंतःकरणी	अंतःकरणीं
११	१	घोड्यानिशी	घोड्यानिशिं
१५	८	फटला	फुटला
१६	१	यसुबाईचें	एसूबाईचें
१७	७	आगिचा	आगीचा
१७	१०	किल्यात	किल्यांत
१७	१७	बेलाग	बेलाग
१८	१५	आहे	आहें
१८	१७	संग्रामी	संग्रामीं
१८	२३	की	कीं
१९	५	डोळयाला	डोळयाला
२१	३	पुण्याहून	पुण्याहून
२३	१७	' एक कोट '	' एककोट '
२४	१५	अब्रूस्तव	अब्रूला
३१	८	व्यक्ती	व्यक्ति
३१	१७	दगडासम	दगडाची
३२	१८	पडेल	पडले

पान.	औळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३५	८	शफत	शफत
३७	१५	कित्तीकांच्या	कित्तिकांच्या
३९	१०	दिलदारा	दिलदाराला
४३	६	शोके	शोके
४३	१५	त	ते
४४	७	स्वामी	स्वामि
४४	१७	संगीनीची	संगीनीची
४७	३	जाऊनी	जाउन
४७	४	लावून	लावुन
४७	९	बोल	बोलाल
४८	१	निदानीच्या	निदानीचा
४८	४	लष्कर	लष्करी
४८	४	जो	तो
४८	४	जंगमबहादूर	जंगबहादूर
४८	९	जरि	जरी
४८	१७	इमाहिमखानानें	इमाहिमखानानें
४८	२५	भाऊ	भाऊसह
५२	४	नानाला	नानाला
५२	१४	आह्मी	आह्मी
५३	१२	उपोशित	उपोषित
५६	६	कुणाचें	कुणाचे
५६	७	छत्रपति	श्रीछत्रपति

पान. ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५७ ३	खानानिशी	खानानिशीं
५९ १६	कळवि	कळवी
६२ ११	जननी	जननि
६३ ११	अश्वत्यामा	अश्वत्थामा
६३ २१	देहाच्या	देहांच्या
६३ २२	पगडीच्या	पगड्यांच्या
६४ १	घोड्याच्या	घोड्यांच्या
६४ १५	शिंयाचा	शिंयांचा
६६ २२	दिकपाल	दिकपाल
६९ ११	बोलता	बोलतां
६९ १२	कर्णी	कर्णी
७१ ४	उधळिला	उधडिला
७१ १४	नांव गमाऊं	नांवगमाऊ
७२ ५	तुझ	तुज
७४ १५	करूं	करूं
७८ ३	सोडिना	सोडीना
७९ १७	कत्तल बाजीला	कतलबाजीला
८१ ९	होऊनि	होउनि
८७ ५	हेवारव	हृषारव
९० १६	विल्यमसारे	विल्यमसारे

UNIVERSITY MICROFILMS
SERIALS ACQUISITION
300 N ZEEB RD
ANN ARBOR MI 48106
-E BR OCT 89

REFBK-0002139